

SPANNING

LEREN VAN DE CRISIS

UITGAVE VAN HET WETENSCHAPPELIJK BUREAU VAN DE SP

Verschijnt 11 keer per jaar, jaargang 12, nummer 6, juni 2010

LEREN VAN DE CRISIS

Nadat jaren door rechtse economen en politici werd beweerd dat het nooit meer zou gebeuren, was het twee jaar geleden toch weer zo ver. Het kapitalisme kwam wereldwijd in een grote economische crisis terecht, eerst in de financiële sector maar later ook in de reële economie. Voor socialisten was dat niet echt een verrassing want crisissen horen bij het kapitalisme als koeienogen bij frikandellen.

Dat het kapitalisme altijd en op gezette tijden een crisis voortbrengt, betekent natuurlijk niet dat de crisis een natuurverschijnsel is. Mensen maken namelijk keuzen die van invloed zijn op de snelheid waarmee een crisis zich ontwikkelt. Het moment waarop de crisis uitbrak, was dan ook maar door weinig mensen voorzien. Omdat een crisis geen natuurverschijnsel is, was het verstandig dat de Tweede Kamer besloot tot een onderzoek naar het begin van de crisis, naar de financiële sector.

Voor dat onderzoek stelde de Kamer een commissie in waarin acht leden onder voorzitterschap van SP'er Jan de Wit aan de slag gingen. Op 10 mei presenteerde deze commissie haar eerste onderzoeksrapport met 27 aanbevelingen. Als deze worden uitgevoerd dan mag worden verwacht dat in de toekomst een crisis niet meer op dezelfde manier vanuit de financiële sector zal ontstaan. Spanning sprak met De Wit over het functioneren van de commissie (p. 3). Een essentieel kenmerk van het werk en de conclusies van de Commissie onderzoek financieel stelsel is de unanimiteit waarmee het rapport tot stand is gekomen. De vertegenwoordigers van de acht betrokken partijen onderschrijven gezamenlijk de conclusies. Met het opkalefateren van de financiële sector kan de politiek een belangrijke stap zetten naar een betere wereld, maar daarmee zijn we er natuurlijk nog niet. De filosoof Ad Verbrugge geeft in een interview (p. 6) aan dat er een aantal fundamentele zaken moeten veranderen in de economie. Tot voor kort beweerden sommigen

nog dat een grote economische crisis nooit meer zou plaatsvinden. Enig historisch besef had deze heren en dames misschien iets bescheidener gemaakt. Jan Marijnissen sprak onlangs de Van Randwijklezing uit (p. 10) waarin hij onder andere wees op het belang van een helder besef van het verleden.

Van het verleden naar de toekomst. Wat gaat er gebeuren met de aanbevelingen van De Wit? Zullen de politieke partijen wier vertegenwoordigers de conclusies van het rapport onderschreven, de komende jaren de aanbevelingen ook in beleid omzetten? Sjaak van der Velden (p. 16) scande de programma's op de belangrijkste aanbevelingen van de commissie De Wit. De verkiezingsprogramma's, die trouwens al voor de publicatie van het rapport werden geschreven, zijn in dit opzicht veelbelovend.

Een belangrijk economieboek uit de geschiedenis is *Het Kapitaal* van Karl Marx. Op 1 mei verscheen een nieuwe uitgave van deel 1 van dit megawerk. Geert Reuten beschrijft wat we wel, maar vooral ook wat we niet van dit boek kunnen en mogen verwachten (p. 18), waarna een fragment uit hoofdstuk 24 volgt. Hierin beschreef Marx hoe het kapitalisme rovend en moordend ter wereld kwam. Maarten Hijink maakt in een recensie van het nieuwe boek van Hans Achterhuis (p. 21) korte metten met het heilig geloof in het neoliberalisme

In onze vaste rubriek Het Rijke Rooie Leven bespreekt Ronald van Raak een tekening van Albert Hahn over de crisis van 1908 (p. 22). De opiniepagina is van de hand van Ewout Irrgang.

INHOUD

- 3** GOKKEN MET GELD VAN DE BURGER MOETEN WE UITSLUITEN
- 6** 'WEËS EENS EERLIJK: WIE CREEËRT ER NOG WAARDE?'
- 10** OVER VRIJHEID, VERANTWOORDELIJKHEID EN BURGERSCHAP
- 16** DE AANPAK VAN DE FINANCIËLE CRISIS
- 18** KARL MARX EN 'HET KAPITAAL'
- 21** EEN UTOPIE IN DUIGEN
- 22** HET RIJKE ROOIE LEVEN
- 24** OPINIE

COLOFON

Spanning wordt uitgegeven door het Wetenschappelijk Bureau van de SP

Een abonnement kost 12 euro per jaar voor SP-leden en 25 euro voor niet-leden. De betaling gaat per incasso.

Abonnementenadministratie

Vijverhofstraat 65

3032 SC Rotterdam

T (010) 243 55 40

F (010) 243 55 67

E administratie@sp.nl

Redactieadres

Vijverhofstraat 65

2032 SC Rotterdam

T (010) 243 55 35

F (010) 243 55 66

E spanning@sp.nl

Redactie

Diederik Olders

Sjaak van der Velden

Tekstredactie

Peter Sas

Redactieraad

Hans van Heijningen

Tiny Kox

Ronald van Raak

Arjan Vliegenthart

Basisontwerp

Thonik en BENG.biz

Vormgeving

Antoni Gracia

Robert de Klerk

Gonnie Sluijs

Foto cover

Suzanne van de Kerk

GOKKEN MET GELD VAN DE BURGER MOETEN WE UITSLUITEN

GESPREK MET SP-KAMERLID JAN DE WIT, VOORZITTER VAN DE TIJDELIJKE COMMISSIE ONDERZOEK FINANCIËEL STELSEL

Tekst: Sjaak van der Velden

Een SP'er als voorzitter van zo'n belangrijke commissie, dat is tamelijk bijzonder. Door het aannemen van die functie ben je waarschijnlijk beperkt in wat je allemaal kan zeggen?

Zeker. Journalisten hebben wel geprobeerd om me uit mijn tent te lokken met vragen over het verschil tussen wat de commissie heeft gezegd en wat de SP doorgaans vindt. Als voorzitter van de commissie kon ik daar niet op reageren.

Vergeet niet, we hebben ons beziggehouden met de organisatie van het financiële stelsel in onze samenleving en dat is een politiek zeer gevoelig onderwerp. Er bestaan politiek heel verschillende opvattingen over en binnen de commissie waren ook de uitersten vertegenwoordigd. Toch ben ik blij dat we een unaniem rapport hebben geschreven. Daardoor heeft het veel meer invloed dan als we met allemaal minderheidsstandpunten waren gekomen. Nu liggen er conclusies en aanbevelingen waarvan je mag aannemen dat ze breed worden gedragen in de Tweede Kamer.

Hebben jullie voortdurend met de eigen fracties overleg gepleegd?

Nee, de vertegenwoordigers van de acht fracties hebben onafhankelijk en zonder overleg met hun fracties gewerkt. Maar natuurlijk was iedereen wel op de hoogte van de standpunten van de eigen partij. Dat maakt het des te boeiender dat het gelukt is om dit politiek gevoelige onderwerp onder één noemer te brengen. Dat was een belangrijk deel van mijn werk als voorzitter, om de uitersten samen te brengen.

Voordat jullie het rapport met de veelzeggende titel Verloren Krediet op 10 mei publiceerden, was er nogal wat kritiek op de samenstelling van de

commissie. Er zaten geen financieel woordvoerders in en daardoor zouden jullie niet goed hebben doorgevraagd.

Die kritiek is inmiddels vrijwel verstomd. Het klopt ook niet. Van drie partijen (D66, GroenLinks en ChristenUnie) zat de financieel woordvoerder wel in de commissie en die van GroenLinks, Jolande Sap, is ook nog eens econoom. Die leden waren dus vanuit hun Kamerwerk vertrouwd met financiële zaken. Maar voor de anderen geldt dat inderdaad niet. Daar was echter wel een reden voor. De Tweede Kamer heeft bij de instelling van de commissie er bewust voor gekozen om bij voorkeur geen woordvoerders financiën op te nemen. We moesten ook over het optreden van de Kamer een oordeel kunnen uitspreken zonder het risico te lopen dat mensen hun eigen straatje zouden proberen schoon te vegen. Maar belangrijker dan dit formele

punt is dat we ons intensief hebben verdiept in de achtergronden van de crisis. We hebben alle rapporten bestudeerd, boeken en artikelen gelezen en deskundigen uitgenodigd om ons bij te praten. Dus de leden van de commissie die aan het begin van ons onderzoek leek waren, zijn dat nu zeker niet meer. Onze stevige conclusies hebben – hoop ik – alle scepsis over het functioneren van de commissie weggenomen.

Dus alle kritiek is verstomd?

Er blijft natuurlijk altijd kritiek mogelijk. Zo zijn er mensen die vinden dat onze aanbevelingen over de beloningsstructuur te gematigd zijn. Weer een ander heeft gezegd dat ons werk niet erg zinvol is geweest omdat het om een internationaal probleem gaat, waar we in Nederland weinig aan kunnen doen. Alle nog bestaande kritiek laat echter onverlet

dat we met duidelijke en stevige conclusies zijn gekomen.

Het rapport telt bijna dertig aanbevelingen. Die kunnen we hier niet allemaal behandelen, maar als je een top 3 zou moeten samenstellen, welke staan daar dan in?

Op één zet ik dan onze aanbevelingen dat de Code Banken wordt aangescherpt en nageleefd. Die Code is sinds 1 januari van toepassing en regelt in welke mate banken risicovol beleid kunnen en mogen voeren. Ook het beloningsbeleid is er in geregeld. Echter, alleen voor de top van de banken. De commissie vindt dat de beloningsregels ook moeten worden uitgebreid naar de lagen eronder, in het bijzonder de handelsvloer. Voor banken die staatssteun ontvangen moet als uitgangspunt gaan gelden: geen bonussen.

De tweede set van belangrijke aanbevelingen vormen voor mij de verhoogde kapitaal-eisen voor de banken en de voorgestelde splitsing bij banken tussen nuts- en zakenbankactiviteiten. De redenering is dat banken minder risico's zullen nemen als ze over meer eigen vermogen moeten beschikken. Die strikte scheiding in nuts- en zakenbankactiviteiten is buitengewoon belangrijk. De gewone burger die zijn spaargeld naar een bank brengt mag niet het risico lopen dat die bank door speculatie met zijn spaargeld failliet gaat. We moeten het gokken door banken met geld van de burger echt uitsluiten. Als derde zou ik willen noemen dat er één Europees toezichthouder voor de banken moet komen. Nu is het zo dat de centrale banken onderling nauwelijks informatie uitwisselen,

DE NEDERLANDSCHE BANK

De Nederlandsche Bank opereert in Nederland als de centrale bank maar is sinds 1999 onderdeel van het Europees stelsel van centrale banken. Dat betekent dat bijvoorbeeld het recht om de hoogte van de rente te bepalen niet meer bij DNB ligt.

DNB is verantwoordelijk voor de uitvoering van het depositogarantiestelsel. Het toezicht op de banken ligt wel bij De Nederlandsche Bank.

ja zelfs belangrijke informatie achterhouden, zoals het Icesave-drama bewijst. Daar moet een einde aan komen.

Die laatste aanbeveling, nummer 19 uit jullie rapport, is voor de SP wel een koerswijziging. Vorig jaar hadden we als verkiezingsleus nog Minder Brussel. Hier wil de commissie dus juist het omgekeerde.

Ja, dat klopt. Maar de vraag is hoe de SP tegenover die aanbeveling staat. Ik constateer zelf dat binnen de SP het denken over Europa niet stilstaat. Europa is hoe langer hoe meer een realiteit. De financiële sector is bij uitstek een internationale aangelegenheid. Dus ligt het voor de hand op dat niveau ook het toezicht te regelen. Maar ik wacht af wat de SP gaat zeggen. Door de crisis bewegen ook de opvattingen van de SP.

Je zei dat banken geen ongevraagd risico mogen nemen met het spaargeld van burgers, maar is het niet zo dat diezelfde burgers die geld op de IJslandse banken hebben gezet heel goed hadden kunnen weten dat er een risico aan zat. Ze gingen voor de hoogste rente. Dan weet je dat er ergens anders iets tegenoverstaat.

Dat is waar, maar ook weer niet helemaal. Natuurlijk gaan spaarders voor hun eigen belang en dat lijkt soms de hoogste rente te zijn. Zeker door het bestaan van het depositogarantiestelsel kan het moeilijk zijn om de verleiding te weerstaan. Dat is wat we het 'moral hazard' probleem noemen. Dat betekent dat mensen risico's durven te nemen omdat ze weten dat een ander ervoor opdraait als het mis gaat. Daarom zijn we ook voor een verlaging van het gegarandeerde bedrag. Wouter Bos heeft tijdens de begindagen van het Icesave-drama het gegarandeerde bedrag verhoogd naar een ton, maar het zou beter zijn om terug te gaan naar 40 of 50 duizend euro.

Waar nog bij komt dat De Nederlandsche Bank mensen en instellingen die hun geld naar een IJslandse bank overmaakten, had kunnen waarschuwen. Volgens de bestaande regelgeving mag dat niet, omdat DNB dan een 'run' op de bank kan veroorzaken, en dat mag niet. Zonder die regel echt te veranderen, want dat zal niet meevallen, zouden we graag zien dat burgers voortaan meer en betere

voorlichting wordt gegeven over de stand van zaken in een land waar zo'n bank vandaan komt. Dan hadden mensen geweten dat het haast onmogelijk is dat een klein land zo'n zware financiële sector kan dragen, zonder dat de letterlijke boodschap zou zijn dat je je geld niet op die bank moet zetten.

In de aanbevelingen van de commissie zitten nogal wat oproepen tot zelfreflectie. De overheid legt dus niet op, maar laat het over aan de marktpartijen om zelf met verbeteringen te komen.

Dat klopt, vooral bij de Code Banken. We gaan daarbij uit van zelfregulering, zoals ook die Code zelf is ontstaan. Ze willen problemen zelf oplossen, wat ons betreft krijgen ze die kans. Als dat niet lukt dan willen we dat de wetgever ingrijpt. Nu is het zo dat de Code Banken werkt met het principe 'pas toe of leg uit', met andere woorden de banken moeten de code toepassen maar ze hebben een uitweg. Als ze vinden goede redenen te hebben om de Code niet toe te passen, dan kunnen ze er onderuit. Eigenlijk vinden we dat ze naar het 'pas toe' principe toe moeten en anders moet de wetgever ingrijpen. De Code is ook niet van toepassing op andere financiële instellingen dan banken. De commissie vindt dat daar een soortgelijke Code moet komen. Onze aanbevelingen rond het depositogarantiestelsel, de splitsing van banken en de macht van toezichthouders zullen trouwens sowieso bij wet moeten worden geregeld.

Wat hebben jullie geconstateerd over de rol van de Tweede Kamer?

De Tweede Kamer heeft eraan meegewerkt dat de financiële markten werden vrijgemaakt. Die liberalisering was in overeenstemming met een Europese richtlijn en daarom is ook de Nederlandse wetgeving aangepast. De regels zijn versoepeld, wat het bijvoorbeeld mogelijk maakte om met financiële producten op de markt te komen die als een tijdbom hebben gefunctioneerd. De politiek heeft - zo oordeelt de commissie - in het verleden belangrijke ontwikkelingen laten gebeuren en vaak te laat gereageerd.

Hoe gaat het nu verder? Ik heb niet echt het idee dat politieke partijen in de

DEPOSITOGARANTIESTELSEL

Het depositogarantiestelsel is een regeling ter garantie van bepaalde banktegoeden van rekeninghouders als een bank failliet gaat. De regeling geeft zekerheid voor tegoeden tot een maximum van 100.000 euro per rekeninghouder per bank, ongeacht het aantal rekeningen.

ENKELE VAN DE 27 AANBEVELINGEN GEDAAN DOOR DE COMMISSIE-DE WIT

1. De commissie beveelt aan dat het CPB en DNB gezamenlijk minimaal een keer per jaar regering en parlement informeren over de internationale en nationale macro-economische ontwikkelingen in samenhang met ontwikkelingen in de financiële sector.
2. De commissie beveelt de financiële sector aan dat zij snel resultaten laat zien in de vorm van een zorgvuldige invulling en naleving van de Code Banken, waarbij het expliciete uitgangspunt «pas toe» is.
3. De commissie beveelt aan dat het formuleren van de risicobereidheid, zoals dat in de Code Banken verplicht wordt gesteld, aangevuld wordt met het expliciet toetsen van gehanteerde verdienmodellen binnen een financiële onderneming. Daarbij zou ook een duidelijke scheiding moeten worden aangebracht tussen verschillende soorten risico.
4. Naar het oordeel van de commissie dient de reikwijdte van een aantal beloningsprincipes, zoals dat al is opgenomen in de Code Banken, de Principes van de Autoriteit Financiële Markten en De Nederlandsche Bank, en de kabinetsplannen, te worden uitgebreid naar de gehele organisatie. Dit geldt bijvoorbeeld voor gelimiteerde vertrekvergoedingen en claw-back mogelijkheden. De commissie beveelt aan dat de principes hiervoor niet alleen voor bestuurders en senior manage-

ment worden geformuleerd, maar voor alle functionarissen binnen het bedrijf, in het bijzonder degenen die op de handelsvloer werkzaam zijn.

5. De commissie onderschrijft de voorstellen van de minister van Financiën om vergaande voorwaarden te stellen aan beloningen van bestuurders van financiële ondernemingen in geval van steunverstrekking door de overheid. Dat wil zeggen dat de gevolgen voor beloningen van bestuurders identiek zijn aan een faillissementssituatie: uitstaande optie- en aandelenpakketten en voorwaardelijk toegekende lange termijn bonussen komen te vervallen.
6. De commissie is van mening dat een gedragsverandering bij de verantwoordelijken in de financiële sector noodzakelijk is. Dit is bovenal een opdracht voor de sector zelf en de individuele financiële instellingen. Het is van belang dat de financiële sector een visie ontwikkelt op de toekomst van de sector en de maatschappelijke verantwoordelijkheid die daar bij hoort. De commissie roept de sector op om op korte termijn deze visie te ontwikkelen en te verankeren in de Code Banken.
7. De commissie beveelt aan dat ander-soortige financiële instellingen dan banken, zoals verzekeraars, pensioenfondsen, en beleggingsmaatschappijen, een eigen Code opstellen. Veel elementen uit de Code Banken, alsmede bovenstaande aanbevelingen van de commissie kunnen daarvoor als basis dienen. De aanbevelingen op het gebied van beloningen, risicomanagement, en de raad van commissarissen gelden dan ook niet alleen voor banken maar voor financiële instellingen in zijn algemeenheid.
8. Door de mondiale en Europese verwevenheid van de financiële sector

heeft bij regulering van de financiële sector een mondiale en Europese aanpak de voorkeur. Het waarborgen van de stabiliteit van het Nederlandse financiële stelsel is hiermee in eerste instantie het beste gediend. Wanneer een gewenste aanpassing in de wet- en regelgeving in mondiaal of Europees verband niet of onvoldoende kan worden gerealiseerd, moet meer dan in het verleden het geval is geweest de optie op tafel komen om op nationaal niveau wet- en regelgeving te ontwikkelen.

9. De commissie vindt dat spaargeld dat onder het depositogarantiestelsel valt geen risico mag lopen als gevolg van de zakenbankactiviteiten van een bank. De nutsbankactiviteiten en zakenbankactiviteiten (bemiddeling op de kapitaalmarkt) binnen een bank moeten daartoe van elkaar gescheiden worden. Op deze manier kunnen de nutsfuncties van banken, zoals betalen, sparen en lenen, worden afgescheiden van meer speculatieve activiteiten die niet primair in het belang van de klant zijn.
10. De commissie beveelt de Kamer aan om haar controlerende en (mede-) wetgevende taak bij de hervorming van het financiële stelsel op een verzwaarde wijze vorm te geven. De vaste commissie voor Financiën is in eerste instantie de aangewezen commissie om deze verzwaarde parlementaire controle vorm te geven. De commissie beveelt aan om, naar analogie of onder de vlag van de Regeling grote projecten, hiermee op korte termijn te starten.

Deze en de andere conclusies en aanbevelingen van de Tijdelijke commissie onderzoek financieel stelsel staan in het rapport *Verloren Krediet*. Dit rapport staat op www.tweedekamer.nl/images/Eerste_rapport_Tijdelijke_commissie_onderzoek_financieel_stelsel_118-206542.pdf

verkiezingscampagne veel aandacht hebben besteed van de aanbevelingen waarmee de commissie is gekomen.

Ik ben ervan overtuigd dat onze aanbevelingen een rol zullen spelen tijdens de formatie. Het politieke gewicht van *Verloren Krediet* is door de val van het kabinet en de daaropvolgende verkiezingskoorts enigszins ondergesneeuwd, maar dat verandert nog wel. Wij gaan als commissie voorlopig nog door en zullen tijdens het zomerreces

de schriftelijke vragen van de Kamer beantwoorden. Na het zomerreces volgt er het debat met de Tweede Kamer.

Wij stellen ook voor dat de Tweede Kamer voortaan permanent aandacht besteedt aan de ontwikkelingen van het financiële stelsel. In vakjargon heet dat dat de Kamer er een Groot Project van maakt. De regering moet dan regelmatig hierover aan de Kamer rapporteren en die kan dan beter de vinger aan de pols houden.

Er komt nog een tweede rapport van de commissie over het politiek gevoelige dossier van de overheidsinterventie. Hoe kijk je terug op de eerste fase van het commissiewerk?

Naar mijn opvatting hebben we mooi werk afgeleverd. Er liggen duidelijke aanbevelingen voor verbetering van het functioneren van de financiële sector. Ik hoop dat ze Kamerbreed worden overgenomen.

‘WEËS EENS EERLIJK: WIE CREEËRT ER NOG WAARDE?’

EEN INTERVIEW MET FILOSOOF AD VERBRUGGE

Tekst: Frank Mulder en Freek Koster Foto: Roger Cremers / Hollandse Hoogte

De economie valt niet zomaar te ‘fiksen’ door politiek ingrijpen. Want aan de basis van de economische malaise ligt een fundamentele crisis van onze cultuur, zo diagnosticeert cultuurfilosoof Ad Verbrugge. Als er al een remedie is, ziet die er zo uit: ‘Zorg dat je weer woekert met je talenten. Ga iets scheppen.’

“De economie is geen machine, waarvan de motor nu hapert. Ze is een onderdeel van een organisch geheel, onze cultuur, en die cultuur is op drift.” Terwijl Ad Verbrugge in zijn ogen wrijft en zijn net gewassen haren nog eens naar achteren strijkt, bedenkt hij zich: “Wacht. Ik pak even mijn sigaretten. Ik moet nog wakker worden.”

De 42-jarige universitair hoofddocent sociale en culturele filosofie, tevens singer-songwriter, kwam in 2004 met zijn succesvolle boek *Tijd van onbehagen*, waarna hij door zijn

optreden in de tv-programma’s *Tegenlicht* en *Zomergasten* nog bekender werd. Eind dit jaar wil hij klaar zijn met zijn boek over cultuur en economie: *Staat van verwarring*.

Over virtualisering, globalisering, politiek en de crisis.

We zoeken Verbrugge op in zijn zeventiende-eeuwse huisje in het historische hart van Leiden. Op de tafel staat een muizenval.

“Ons systeem is wezenlijk onduurzaam”, vervolgt de cultuurfilosoof. “Het heeft continu groei nodig, omdat we

rente willen op onze investeringen. Het is dynamisch en gericht op expansie, maar dat kan alleen maar zolang er nieuw kapitaal in wordt gepompt. Dat loopt nu vast.” Verbrugge baseert zijn oordeel niet op laatste kwartaalcijfers uit de bankwereld, maar op vier historische ontwikkelingen die volgens hem nauw met elkaar verweven zijn, te beginnen bij de ontwikkeling van de rol van geld. “Ik ben geen marxist, maar Marx doorzag wel goed hoe de functie van geld in de loop der tijd is veranderd. Van oorsprong was het een ruilmiddel. Koopwaar (W) wordt omgezet in geld (G), en daarmee koop je weer waar (W’). Voor de kapitalist is dat omgedraaid tot G-W-G’. Met geld koopt hij waar, om daarmee meer geld te kunnen verkrijgen.”

Dat is toch een kip-of-ei-kwestie?

“Nee, de verhouding wordt wezenlijk anders. We zien namelijk dat die rol van geld zich vervolgens in de geschiedenis verder ontwikkelt. Het wordt bijvoorbeeld uitgeleend, om het met rente weer terug te krijgen. Al gebeurt dat in eerste instantie nog als voorschot om in de toekomst waarde te creëren.”

De hypotheek, bedoelt u?

“Het typische voorbeeld, ja. De volgende stap is de bedrijfslening. Ook nog primair gebaseerd op de waarde die het bedrijf kan creëren. Maar dan komt de innovatie: het aandeel. Met een aandeel participeer je in een bedrijf, maar het revolutionaire is dat dit aandeel verhandeld kan worden. Er ontstaat op een gegeven moment dus een markt voor aandelen, met een fundamenteel nieuw kenmerk: deze markt wordt zelfreferentieel. Een aandeel koop je alleen als je denkt dat de vraag – op de markt voor aandelen – gaat stijgen. De markt is dus gebaseerd op de dynamiek van de markt zelf. Dat is radicaal anders.”

En dan is een aandeel eigenlijk nog heel ouderwets.

“De verandering gaat door, met de ontwikkeling van opties. Op zich is de optie een interessant instrument, ontwikkeld om het risico van een misoogst te spreiden, maar nu komen er opties op aandelen. Dit noemen we derivaten. Het zijn afgeleide producten, die niet meer gebaseerd zijn op waardecreatie. Waardecreatie wordt secundair, en de winst uit de beweging van de markt wordt het doel.”

SCHULD

Al ijsberend of zittend op de leuning van zijn stoel probeert Verbrugge met gesloten ogen samen te vatten wat hij daarvan denkt. “Alles wordt in toenemende mate gekapitaliseerd, omgezet in geld. Dat gaat de hele samenleving doordringen. Mensen denken: ik heb een eigen huis – da’s zonde! Huizen zijn namelijk in waarde gestegen, ik moet dus een hypotheek nemen op de overwaarde, want dan krijg ik geld en dat kan ik weer beleggen! Zo is er een enorme toename van geld mogelijk geworden – en tegelijkertijd van schuld!”

En al dat geld moet renderen. Alles moet worden terugbetaald met rente.

“Het heeft ook gerendeerd. Dat kon echter alleen doordat de hoeveelheid kapitaal toenam. De jaren negentig waren de jaren van het volkskapitalisme. Iedereen ging meedoen,

en daardoor steeg de vraag, dus het werkte en daardoor werd de inflatie verbloemd. Je koopt een aandeel omdat je verwacht dat het in waarde stijgt, en dat gebeurt doordat iedereen aandelen koopt. Het is één groot piramidespel. Dat kon een hele tijd worden volgehouden, door steeds verdergaande kapitalisering en door financiële producten. Maar nu loopt het ten einde.”

Je kunt het een piramidespel noemen, maar als iedereen erop blijft vertrouwen is het toch een prachtige prikkel? Het is een voortdurende impuls om te renderen.

“Het heeft geleid tot een enorme groei, dat staat buiten kijf. Maar mijn these is dat een groot deel van de afgelopen groei een schijn groei is geweest. En dat we voor een groot deel van de groei afhankelijk zijn geweest van goedkope producten uit Azië.”

Schijn groei? We hebben toch een uitzonderlijke stijging van de levensstandaard gezien?

“De geldomloop is toegenomen, maar de onderliggende waarde niet of nauwelijks.”

Kom op, iedereen heeft een magnetron, een iPod, een telefoon, een vaatwasser. We gaan drie keer per jaar op vakantie en we kunnen alles kopen wat we willen!

“Ik noem het schijn groei. Mijn vader bezat een huis, een auto, een tv; we aten iedere dag vlees en gingen elk jaar op vakantie. Hij was alleenverdiener en had een middelbare beroepsopleiding. Probeer dat nu maar eens! Voor dezelfde consumptiepatronen moet je anderhalf keer zoveel werken, met véél meer stress.”

Een huis kostte ook bijna niks. Geen kunst om dan een woning te bezitten.

“Dat is precies mijn punt. Mijn vader kocht het voor 19.000 gulden, en het was toen ook echt zijn eigendom. Maar door het proces van kapitalisatie is alles veel duurder geworden. Vrouwen kregen meer te besteden; daardoor gingen de prijzen omhoog. Verder werd de rente laag gehouden, zodat iedereen kon lenen, maar ook dat dreef de prijzen op.”

We hebben toch alles wat we willen, we zijn toch stinkend rijk? Vroeger moesten we anderhalf jaar sparen voor een walkman. Je krijgt een Wii nu bijna gratis bij een pak cornflakes.

“Onze woningen kunnen we inderdaad volzetten met allerlei producten, die vooral te danken zijn aan technologische innovaties. Maar de primaire levensbehoeften, zoals een huis, een auto, vakantie, daar moeten we veel harder voor werken. Kijk om je heen. Kijk naar de cijfers over inkomens, huizen, werkweken en vaste lasten. Dit is geen groei, dit is economische achteruitgang! Alleen babyboomers, die zijn er economisch op vooruitgegaan. De generatie die erna komt, moet het ophoesten.”

Technologische innovaties zijn toch ook waardecreatie?

“Wie heeft dat gedaan? Die creatie komt volledig uit Azië. Het kost daar maar 5 euro om een spijkerbroek te maken. De overige 70 euro wordt hier verdiend aan de ‘productie van de consumptie’. Daarmee bedoel ik de reclame-industrie, de belevingseconomie, de architectuur van koopgoten en alles wat daarmee te maken heeft. Het enige wat wordt

geproduceerd, is beleving. Het heeft weinig meer met echte waarde te maken. Ook dit is dus een derivaat. Je zou onze economie kunnen karakteriseren als een derivateneconomie.”

Volgens u wordt er in onze derivateneconomie te weinig waarde gecreëerd.

“Wees eens eerlijk: wie creëert er nog waarde? Adviesbureaus, accountants, juristen, reclamemakers: daar wordt geen waarde gecreëerd. Het zijn banen die het systeem draaiende houden. En die banen gaan er in een crisis ook als eerste weer uit. Hetzelfde vliegwiel dat de groei aanjog, zal nu de krimp aanjagen. Uiteindelijk willen we toch gewoon brood op de plank en een spijkerbroek om onze billen, dus de economie zal langzaam maar zeker ‘veraldiseren’.”

Daarmee komt volgens Verbrugge een eind aan het culturele klimaat waarin die derivateneconomie kon gedijen. “Dat was het klimaat van het belevings-solipsisme.”

Aha.

“Belevings-solipsisme wil zeggen dat de persoonlijke beleving van de mens de maatstaf wordt waarmee hij de wereld ziet.”

Is dat ooit anders geweest dan?

“Jazeker, dat is een heel nieuw, westers fenomeen. Traditioneel is de maat der dingen de religie, of andere groeps-waarden. In de loop van de negentiende en twintigste eeuw zijn die waarden volledig uitgehold door de voortgaande liberalisering. Ook bij maatschappijkritische bewegingen, fascinerend genoeg. Die brengen uiteindelijk, bewust of onbewust, precies dezelfde liberale positie voort. Ook bij GroenLinks gaat het om het gevoel van het individu: ‘Is het leuk of niet?’ Niet dat andere mensen er niet meer toe doen, maar wel dat je eigen gevoel centraal staat.”

We kunnen ons voorstellen dat deze derivateneconomie blijft draaien zolang mensen er steeds meer aan willen uitgeven.

Maar waarom is die zeepbel dan nooit eerder uit elkaar gespat?

“Dat deed hij wel! In 2001 was er een serieuze beurscrash. De hele interneteconomie bleek niet te brengen wat men had verwacht. Miljarden verdampten en talloze bedrijven gingen failliet.”

STALIN

De internetzeepbel betekent nog niet het einde van de voorspoed, legt Verbrugge uit. Er wordt namelijk een revolutionaire oplossing gevonden: de banken gaan zelf verder met het spel, ondersteund door een rente die kunstmatig laag werd gehouden. “Om dat te begrijpen moeten we beginnen we bij Kondratieff.”

Kondratieff, dat was toch die Rus die beweerde dat het kapitalisme iedere vijftig jaar een nieuwe bloei doormaakte en die daarom door Stalin naar de Goelag werd gestuurd?

“Ja. De econoom Schumpeter heeft daar een belangrijke oorzaak voor gevonden. Volgens Schumpeter zorgde de introductie van nieuwe technologie telkens voor een nieuwe investeringsgolf, waarna op een gegeven moment de markt verzadigd was. Die technologie had steeds te maken met een fundamentele transformatie van tijd en

ruimte. Bijvoorbeeld de aanleg van spoorwegen halverwege de negentiende eeuw, die enorme investeringen naar zich toe trok. Na een tijdje zakte het rendement en volgde een periode van teruggang. De nieuwe infrastructuur leidde echter telkens tot een spin-off die weer voor een nieuwe opleving zorgde.”

De fabrieken die langs spoorlijnen werden gevestigd.

“Bijvoorbeeld. De meest recente bloeiperiode zagen we in de jaren negentig, met de ICT-boom. De computer en de mobiele telefoon leidden tot grootschalige investeringen in de informatie- en communicatietechnologie. Daardoor ontstond er iets fundamenteel nieuws: virtual reality.”

Virtuele ruimte, ruimte die niet echt bestaat.

“Nee. Virtual reality is wel degelijk realiteit. Het is een werkelijke ruimte, die je echt kunt betreden. De telefoon schiep al een ruimte die eerder niet bestond. Als ik jou bel, ontmoeten we elkaar in een ruimte die eerder niet bestond. We hebben afstandelijk contact. Bij een computer wordt dit principe tot in het extreme opgeblazen. De computer dislokaliseert. Ik neem afstand van mijn eigen fysieke ruimte, ik ga shoppen in winkels die hier niet zijn en misschien niet eens bestaan. Dat is bij uitstek de belevingswereld van het belevings-solipsisme. Je kunt je helemaal terugtrekken in een omgeving die georiënteerd is op jouw gevoel. Het is een soort roes.”

We begrijpen waar u heen wilt: dit is de ruimte waar het kapitaal in gaat investeren. Een nieuwe bloeiperiode voor het kapitalisme.

“Precies, en het slaat aan bij de belevingsconsument. In 2001 raakt echter de computer- en internetmarkt verzadigd, waardoor de beurs keldert. Wat er nu gebeurt, is ingewikkeld: de ICT wordt geïmplementeerd in de financiële wereld zelf. Alsof ze spoorwegen in hun eigen kantoor gingen aanleggen. Bankfilialen worden gesloten, alles gaat voortaan via de computer. Er worden nieuwe financiële producten gemaakt. Dat zijn producten in virtual reality, waarvan de waarden gebaseerd zijn op de markt, berekend worden door rekensommen in computers en die worden verhandeld op het moment dat de computer dat besluit. Er komen pakketjes hypotheek en pakketjes schulden waarvan onduidelijk is hoeveel ze waard zijn, waarheen ze verwijzen en van wie ze zijn. Maar ze bepalen wel waar de investeringen in de fysieke wereld naartoe gaan.”

SUPERBELEGGER

Vanaf eind 2004 explodeert de derivatenhandel. Nederland hoort bij de koplopers. Er is op een gegeven moment voor 600 biljoen (600.000.000.000.000) dollar aan derivaten in omloop, tien keer zoveel als het daadwerkelijke bruto mondiaal product. De Amerikaanse superbelegger Warren Buffet noemt deze in stukjes verpakte hypotheekobligaties ‘financiële massavernietigingswapens’. Hij krijgt gelijk: ze leggen een bom onder het financiële systeem.

Veel schuld blijkt niet te zijn gedekt. Daarom hebben staten de afgelopen jaren geld bijgedrukt en de schulden overgenomen, om maar zo veel mogelijk roulatie in het systeem te houden.

“Klopt, en daaruit kunnen we één conclusie trekken: de echte crisis is nog niet begonnen. We werken nu toe naar

een staatsbubble. Het collectief leent nu aan de staat, totdat de staat geen leningen meer krijgt of failliet gaat. Dat is voor enkele staten onvermijdelijk.”

Een landenzeepbel. Banken zijn massaal staatsobligaties gaan kopen met de goedkope crisisleningen die ze hebben gekregen, legt Verbrugge uit. Dat lijkt heel veilig. Hoe groter het risico is dat Griekenland, Spanje of een Oost-Europees land zijn schulden niet kan afbetalen, des te hoger wordt de rente die beleggers vragen, maar daardoor komt het faillissement voor zo'n land dichterbij. Alle beleggers loeren op het gunstigste moment om er, nét voor de klap, uit te stappen.

Wat gaat dat concreet betekenen?

“Je zult zien dat de roep om een plaats, om tastbare realiteit, weer zal toenemen. Dat zie je nu al. Het systeem is ontaard, en heeft nu weer ‘aarding’ nodig. Maar we zullen ook moeten gaan luisteren naar de Chinezen, die onze staatsobligaties hebben gekocht. De macht op aarde zal verschuiven en er zal een fundamentele herschikking plaatsvinden. We kunnen hoe dan ook niet op hetzelfde luxeniveau blijven leven. We moeten ons verlies nemen en accepteren dat onze levensstandaard naar beneden zal gaan. Er gaan veel mensen met grote schulden komen.”

Gaat dat geleidelijk, of komt er een klap?

“Het is allebei mogelijk, maar ik denk dat we binnen vijf jaar een heel harde val zullen meemaken. En dat heeft diepgaande politiek-culturele gevolgen. Bij eerdere Kondratieff-cycli zagen we steeds meer vrijheid: meer burgerrechten in de periode na 1800, een parlementaire staat in de periode na 1850, kiesrecht in de periode na 1900 en meer individuele vrijheid in de periode na 1950. Daar was wel een technocratische politiek voor nodig, die de regels maakte voor de markt waarop alle individuen met elkaar konden concurreren. Dit kaartenhuis is nu genadeloos ingezakt. Onze vrijheid kan niet nog groter worden. We zullen weer moeten lokaliseren.”

De meeste beleidsmakers zoeken de oplossing in meer internationaal beleid, maar u niet?

“We wijzen allemaal naar onze minister als onze Icesave-spaarcentjes in gevaar dreigen te komen. Ik zeg niet dat het kapitalisme voorbij zal zijn, maar wel dat we plaats en grenzen weer belangrijk gaan vinden. Nu gaat ons geld naar Spanje en Griekenland omdat die landen torenhoge schulden hebben. Dat zullen we uiteindelijk niet pikken.”

Volgens de meeste economen en politici hebben we het ergste intussen achter de rug.

“We staan nog maar aan het begin van de grote crisis. Let op mijn woorden: er zullen grote middelpuntzoekende krachten loskomen. De euro redt het misschien niet lang meer. De rentedrukverschillen binnen de EU zijn te groot, vooral als de centrale bank geld gaat bijdrukken. Ook banken zullen weer terug moeten naar hun kerntaken. Dan zal weer pijnlijk duidelijk worden wat het echte vraagstuk was.”

En dat is?

“Hoe creëer je waarde? Hoe investeer je in ondernemers die waarde creëren?”

Waardecreatie als doel van de economie. Hoe moet dat?

“Ik hoop dat we een aantal van die waardecreërende krachten kunnen bundelen. Let wel: we zijn natuurlijk een kenniseconomie. Het gaat rap achteruit, maar we hebben flink geïnvesteerd in kennis. Ik hoop dat bepaalde ondernemers weer gaan samenwerken met het onderwijs en dat de overheid dat steunt.”

Wat kunnen wij nu zelf? Hoe moeten we waarde creëren in ons eigen leven?

“Zorg dat je weer woekert met je talenten. Ga iets scheppen. Je hebt altijd de keus: ga je een boek lezen of tv kijken? Ga je gamen of sporten? Ga je downloaden of zelf muziek leren maken? Dat is waardecreatie. Maar ga allereerst het fysieke bestaan weer herwaarderen. Stel in plaats van het afstandelijk contact de zorg weer centraal, de zorg voor wat je bestaan mogelijk maakt. Zorg voor je kinderen. Zorg voor een goede school. Verbind je met organisaties. Versterk groepsbindingen. Krijg kinderen.”

Krijg wat?

“Kinderen. Ja, wat is daar mis mee? Dat hebben we altijd zo gedaan om ons bestaan veilig te stellen. En zorg dat de verbanden intact blijven: de natuur, de sociale omgeving. De staat zal daar niet zoveel geld meer voor hebben. We zullen een idee moeten krijgen van een ‘goed leven’ binnen de gemeenschap als geheel. Daartoe zijn ook gemeenschappelijk gedragen symbolen en omgangsvormen nodig, waarin die gemeenschapszin wordt bewaard.”

Dit interview is een bewerking van een hoofdstuk uit Frank Mulder en Freek Koster, *Economie op ramkoers. Waarom onze economie ontploft als we vertragen – en ook als we doorrijden* Uitgeverij Pepijn, Eindhoven 2010, 168 blz., € 16,95 Het interview verscheen eerder in *Filosofie Magazine*, jrg. 19, nr. 4, 2010, p. 44-49, dat Spanning toestemming gaf tot overname.

OVER VRIJHEID, VERANTWOORDELIJKHEID EN BURGERSCHAP

Tekst: Jan Marijnissen Foto: Bas Stoffelsen

Op Bevrijdingsdag hield Jan Marijnissen in de Sint Jacobskerk in Vlissingen voor 700 toehoorders de elfde Van Randwijklezing. Deze lezing die in 1999 in het leven werd geroepen, is genoemd naar de schrijver, journalist en verzetsheld H.M. van Randwijk (1909-1966). Sinds 2005 is het een onderdeel van het Zeeuwse Bevrijdingsfestival.

Geachte aanwezigen,

Vandaag staat de vrijheid centraal. We zijn vrije burgers, in een land vrij van een bezetter of onderdrukker. Maar wat behelst onze vrijheid nog meer? Kan vrijheid bestaan zonder verantwoordelijkheid? Of moet hij die aanspraak maakt op vrijheid, ook erkennen dat daar plichten tegenover staan? Hebben we de vrijheid om weg te kijken en te zwijgen, ook in situaties waarin we eigenlijk moeten optreden? Zo maar wat vragen. 'Vrijheid, gelijkheid en broederschap', riepen de Fransen in 1789. Blijkbaar dekt de term vrijheid niet alles. Albert Camus zei: 'Als de mens er niet in slaagt gerechtigheid en vrijheid te verzoenen, dan slaagt hij nergens in.' Het ene is dus een voorwaarde voor het andere. Mijn jeugdheld Herbert Marcuse zei: 'Tevreden slaven zijn de ergste vijanden van de vrijheid.' Bestaat er dus een verplichting je te ontdoen van de ketenen die een ander je aanlegt? Kan vrijheid omslaan in onvrijheid? Was kinderopvang in de jaren zeventig een eis van de vrouwenbeweging, nu wordt het bestaan van die opvang gebruikt als argument tegen ouders die hun jonge kinderen willen verzorgen. Mensen worden soms moe van de keuzevrijheid die ze hebben in de door de overheid vermarkte sectoren als zorg, energie en telefonie. En pas op: de totale vrijheid voor de wolven betekent de dood voor de lammeren. Wat doen we daaraan? Zomaar wat vragen. Vrijheid, verantwoordelijkheid en

burgerschap. Daar wil ik het graag met u over hebben.

ALLEMAAL DANSEN WE OM DE BOOM VAN DE VRIJHEID. MAAR WAT IS DIE VRIJHEID?

Onlangs deed ik mee aan een debat in Oud Vossemeer op Tholen. Zoals u misschien weet komen de voorvaders van president Franklin Roosevelt daar vandaan. Omdat de plaats 600 jaar bestaat had men besloten een paar bekende vaderlandse politici uit te nodigen. Wim van de Camp, Hans van Baalen, Klaas de Vries, Bas van der Vlies en ikzelf waren present om onder leiding van Kamervoorzitter Verbeet te discussiëren over de betekenis van de vrijheid van meningsuiting – zoals u ongetwijfeld weet, een van de 'four freedoms' die door Roosevelt in een Congrestoespraak in 1941 zijn genoemd als behorend tot de rechten van de mens. De andere drie zijn: vrijheid van godsdienst, vrijheid van gebrek en vrijheid van vrees. Steeds als ik die opsomming hoor, denk ik: het woord vrijheid heeft hier verschillende betekenissen. Bij de eerste twee vrijheden gaat het om de vrijheid iets te praktiseren, meningsuiting en religie; bij de laatste twee gaat het om de vrijheid van iets verschoond te blijven, respectievelijk gebrek en vrees. Toen Karl Marx sprak over vrijheid in relatie tot de in de negentiende eeuw nieuw ontstane klasse van proletariërs, zei hij: 'De nieuwe klasse van

uitgebuitenen wordt gekenmerkt door twee vrijheden. Men is vrij van alle feodale ketenen; én men is vrij van elk bezit van productiemiddelen.' Het woord 'vrij' wordt ook hier in twee verschillende betekenissen gebruikt: 'gevrjwaard' van de feodale ketenen, en 'vrij' in de zin van 'gebrek hebben aan'.

De Britse filosoof Isaiah Berlin maakt onderscheid tussen negatieve en positieve vrijheid. Onder negatieve vrijheid verstaat hij de vrijheid van ieder individu om binnen zijn eigen privé-domein te doen en te laten wat hij wil, zonder de tussenkomst of bemoeienis van anderen. Bij positieve vrijheid denkt hij aan de mogelijkheden die voor het individu ontstaan wanneer hij over voldoende middelen beschikt om zich te ontplooiën. 'De angst voor de vrijheid' is de titel van een boek van Erich Fromm, ook uit 1941. Het boek heeft als ondertitel: De vlucht in autoritarisme, destructivisme en conformisme. Ik wil maar zeggen: allemaal dansen we om de boom van de vrijheid. Maar wat is die vrijheid? Wat behelst ze en wat niet? Als iemand zegt iets te doen in naam van de vrijheid, is niet op voorhand duidelijk wat hij bedoelt. Zo hebben we de Partij voor de Vrijheid, een partij die nota bene 'de vrijheid' in haar naam heeft staan, maar wel het heilige boek van een van de wereldgodsdiensten wil verbieden. Op 5 mei viert ons land zijn vrijheid. Benepen als we zijn, mag dat dan weer niet elk jaar een vrije dag zijn.

Nee, slechts eens in de vijf jaar is onze vrijheid belangrijk genoeg om iedereen in de gelegenheid te stellen mee te doen aan alle festiviteiten. Slechts één in de vijf jaar heeft iedereen vrij. Tweede Kerstdag, tweede Paasdag, Koninginnedag, Hemelvaartsdag, tweede Pinksterdag, het is blijkbaar allemaal belangrijker dan onze vrijheid.

Hoe zou dat komen? Een breed aanwezig gebrek aan historische kennis en historisch besef is daar zeker debet aan. Maar ik denk dat het ook komt door de verwarring over het begrip 'vrijheid'. Iets wat ik in de inleiding van deze toespraak heb willen schetsen.

Voor veel jongeren is de reden voor de viering van 5 mei iets vaags, iets van vroeger. 'Het schijnt dat ons pap er meer over weet.' Het ergste is nog dat dit zonder enige vorm van schaamte gezegd kan worden. 'De Gouden Eeuw? Dat was toch de vorige eeuw?' 'Op welke dag gedenken christenen de geboorte van Jezus? Oh, dat weet ik, dat is met Pasen.' Ik wil absoluut niet denigreren doen over onze jeugd. Hen valt immers niet veel te verwijten. Als wij het hen niet leren en in alles uitstralen dat ze ook niks over het verleden hoeven te weten, dan wordt het ook niks. We hebben ons geschiedenisonderwijs zo goed als afgeschaft, in ieder geval voor de meeste leerlingen. Nu moeten leerlingen zich competenties eigen maken, zo heet dat in het moderne jargon. Maar competenties maak je je eigen door wat je geleerd hebt toe te passen in de werkelijkheid. Het is net zo iets als een politicus die geen analyse, geen visie en geen standpunten heeft, maar wel over de competenties beschikt om er goed uit te zien en mooi te kunnen praten. Oppervlakkigheid troef.

WIJ ZIJN DE MAKERS VAN DE TOEKOMST, MAAR TEVENS DE MAAKSELS VAN DE GESCHIEDENIS

Een volk zonder geschiedenis bestaat niet. Elk volk, ook het Nederlandse volk, heeft dus een geschiedenis. Maar, als dat zo is: Waarom doen we daar in ons land dan zo besmuikt – in het beste geval zo nonchalant – over? In ons land heeft er rond het thema 'historisch besef' de laatste decennia een sfeer gehangen van 'geschiedenis is muf' en 'een eigen identiteit als

land is eng'. De geëigende reactie op pleidooien voor meer aandacht voor geschiedenis was: 'Wij zijn geen nationalisten.' En: 'Wij hebben niet één geschiedenis, wij zijn pluriform.' Of: 'Geschiedenis is voltooid verleden tijd en dood. Wij willen naar de toekomst kijken.' Nogal kortzichtig. Want is het niet zo dat het begrijpen van het heden en het op juiste wijze beslissen over de toekomst, niet kan zonder kennis van de ontwikkeling die ons gebracht heeft waar we nu zijn? Wie niet weet waar hij vandaan komt, weet niet waarheen hij onderweg is. Wij zijn dan wel de makers van de toekomst, maar tevens toch ook de maaksele van de geschiedenis. De hedendaagse verwarring over onze morele, culturele en politieke identiteit vindt voor een deel haar verklaring in het ontbreken van historisch besef in brede lagen van de bevolking. Die verwarring wordt

duidelijk als we worden geplaatst voor vragen als 'Hoe tolerant mag je zijn tegenover een religie met intolerante kanten?' of 'Heeft de school een taak als het gaat om waarden- en normen-overdracht?', of 'Hoe erg of gewenst is het als ons land een provincie wordt van Europa?'

Historisch besef kan actuele problemen, die ogenschijnlijk onoplosbaar zijn, relativeren. Historische kennis kan ons helpen ons te herinneren waarom bepaalde dingen zijn zoals ze zijn. Die herinnering kan buitengewoon behulpzaam zijn. Immers, de mensen die ons voorgingen zagen zich vaak gesteld voor soortgelijke vragen als waar wij nu over piekeren. Een paar voorbeelden.

Onze democratische verhoudingen. Na een eeuwenlange, verbeterde strijd zijn we tot de conclusie gekomen dat het systeem dat we nu hebben 'het minst slechte' is. Voor een systeem

bestaande uit een representatieve vertegenwoordiging van het volk, die altijd het laatste woord heeft, bestaat geen alternatief dat democratischer genoemd kan worden.

De scheiding tussen kerk en staat. Onze wordingsgeschiedenis leert ons wat de nadelen zijn van een vermenigving van de kerkelijke en statelijke macht. Algemeen rekenen we de religie nu tot iets dat primair behoort tot het privé-domein.

De verhouding van het individu ten opzichte van de collectiviteit. Dat wij nu de individuele mens van ultieme waarde achten is niet een door een hogere macht gegeven inzicht, maar een verworvenheid van een lange emancipatiegeschiedenis.

Waarden en normen. Zij hebben zich uitgekristalliseerd in de strijd van de mens voor een beter bestaan. Ze hebben een geschiedenis, we hebben ze geërfd van onze ouders en voorouders. Ze behoren tot ons collectieve bewustzijn. Waarden en normen vormen een essentieel onderdeel van de brug over het ravijn van de barbarij. Die brug noemen we beschaving. Die brug is wankel zoals de geschiedenis ons leert. Onze beschaving is een erfenis; onze waarden en normen zijn dat ook. Hun wordingsgeschiedenis is essentieel voor een goed begrip van het belang ervan. Het is aan de politiek en de samenleving de heersende waarden en normen steeds te actualiseren en te handhaven, en daarmee de brug van de beschaving te onderhouden. Zo bevorderen we houvast en vertrouwen, voorkomen we angst, vervreemding en verbittering, en beschikken we over een probaat middel tegen doorgeslagen egoïsme, fanatisme en geweld.

GESCHIEDENIS LEERT DAT EEN GEBEURTENIS NOOIT ÉÉN OORZAAK HEEFT, MAAR ALTIJD MEERDERE

In een tijd waarin de veranderingen steeds sneller gaan, de samenleving individualiseert, en er geen collectieve ambities meer lijken te bestaan, verdwijnt ook steeds meer de gedeelde oriëntatie en verschijnt de onzekerheid over de identiteit. Nu de Europese eenwording en gelijkscha-

keling steeds verder voortschrijdt, de wereld steeds kleiner wordt als gevolg van de globalisering en er steeds meer mensen met een andere culturele achtergrond in ons land wonen, wordt dat steeds manifester.

Een groot aantal jongeren beschouwt veel verworvenheden als vanzelfsprekend, terwijl ze dat op de keper beschouwd niet zijn. Wanneer de status quo de enige referentie is, wanneer er geen inzicht bestaat in onze wordingsgeschiedenis, dan ontbreekt begrip van de achtergronden en ligt oppervlakkigheid op de loer.

Velen van ons kennen de ‘vaderlandse geschiedenis’ nog als het uit het hoofd leren van feiten en jaartallen. Saai. Van mijn hele lagere schooltijd kan ik me nog één jaartal herinneren: het jaar 400, grote volksverhuizing, dat klonk zo spannend.

Had je geluk dan kreeg je daarna een leraar die je de verbanden tussen de feiten uitlegde. Interessant. Ik had eens een dergelijke geschiedenisleraar. En natuurlijk, ook bij hem moest je jaartallen en feiten kennen, maar uiteindelijk was daar toch altijd die sensatie van éniġ nieuw verworven inzicht en begrip. Dat is opwindend. En precies om die opwindendheid moet het gaan in het onderwijs. Daarom vraag ik me vaak af: waarom stellen we niet vaker mensen met een verhaal in staat om hun ervaringen te delen met leerlingen? Ik verzorg zelf vaak lessen op scholen en universiteiten. En ik merk dat vreemde ogen dwingen, en vreemde stemmen en verhalen laten luisteren.

De chronologische geschiedenis van Nederland komt vrijwel nergens meer aan de orde. ‘Als symbolen als ‘Auschwitz’ of belangrijke teksten als het Plakkaat van Verlatinghe (waarin uiteengezet wordt dat een volk er niet is voor de vorst, maar omgekeerd) niemand meer wat zeggen, dan wordt het moeilijk om elkaar in deze samenleving nog te begrijpen. Een collectieve herinnering draagt bij aan een gemeenschappelijk referentiekader, net als taal, cultuur en kennis van waarden. Als zo’n gemeenschappelijk kader er niet is, dreigt een samenleving uiteen te vallen’, aldus het Instituut voor Geschiedenisdidactiek (IVGD). Dit instituut stelt dat de kern van het vak ‘geschiedenis’ zit in het bijbrengen van tijdsbesef, zodat zich

een beeld ontwikkelt van verschillende tijdvakken en een beeld over hoe ze op elkaar volgden. ‘Inzicht in een geheel van tijdvakken is te vergelijken met het lezen van een boek. Als je middenin begint te lezen op een willekeurige bladzijde, zonder een idee te hebben hoe de rest van het boek er ongeveer uitziet, zul je er weinig van begrijpen.’ Verder hoort ‘geschiedenis’ te leren dat een gebeurtenis nooit één oorzaak heeft, maar altijd meerdere, en dat alles begint met respect voor de feiten.

‘WAAROM LEERT DE GESCHIEDENIS DAT WE ZO WEINIG LEREN VAN DE GESCHIEDENIS?’

De marginalisering van het geschiedenisonderwijs gaat nog steeds door. Het aantal lesuren neemt af en daar waar überhaupt nog ‘geschiedenis’ gegeven wordt, is het meestal op facultatieve basis. De gevolgen laten zich raden.

Gelukkig is er de laatste jaren sprake van een opleving van de belangstelling voor geschiedenis. Radio- en tv-programma’s als OVT, Andere Tijden, Verre Verwanten en de serie over de Tweede Wereldoorlog van Ad van Liempt en presentator Rob Trip vormen zeer verdienstelijke pogingen om ook in de media aandacht te besteden aan onze historie. Een nationaal historisch museum zou bij de promotie van historisch besef en historische kennis erg behulpzaam kunnen zijn. En ik ben dus erg blij dat de Tweede Kamer vrijwel unaniem hiertoe heeft besloten.

Wat is dat eigenlijk, ‘historisch besef’? Hoewel er veel verschillende opvattingen zijn, hanteer ik het begrip aldus: historisch besef is het besef dat je als individu een schakel bent in een keten van gebeurtenissen, en dat je een product bent van een ontwikkeling waaraan je geen deel hebt gehad. Is dat niet een al te defaitistische omschrijving? Ik denk het niet. Het is een oefening in bescheidenheid, dat wel. Historisch besef is een voorwaarde voor wijsheid, al behelst wijsheid natuurlijk veel meer dan alleen historisch besef.

Historisch besef dat ons noopt tot kennis van de historie geeft geen kant en klare oplossingen voor de problemen van vandaag, laat ik daar helder over zijn. Ik geef me ook onmiddellijk gewonnen tegenover mensen die

zeggen: 'Kennis van historie? Welke kennis? Oké, er zijn feiten, maar de interpretatie van de feiten en van hun onderlinge samenhang is net zo onderhevig aan de tijdgeest als alle andere alfawetenschappen.' Ik ben het met die stelling eens. Want, is het niet zo dat we honderd jaar geleden anders dachten over 'Donker Afrika' en de slavernij dan dat we dat nu doen? Of, waarom kon de Duitse film 'Der Untergang', over de laatste dagen van Hitler, pas in 2004 gemaakt worden? Is dat niet omdat Hitler niet eerder gespeeld kon worden, omdat dan ook zijn menselijke trekken getoond moesten worden, wat weer tot misverstanden zou kunnen leiden? Of neem Indonesië. We schrijven de historie van Indonesië nu anders dan ten tijde van de politieke acties.

Maar het simpele feit dat iets mede onderhevig is aan de tijdgeest maakt het nog niet overbodig. We besluiten toch ook niet om de rechtspraak af te schaffen, of de politiek, of de medische wetenschap, want ook daar worden nu geheel andere uitgangspunten gehanteerd dan een eeuw geleden?

Ik ben absoluut geen kenner van onze historie. Ik ben slechts een, misschien meer dan gemiddeld geïnteresseerde luisteraar naar wat anderen mij te bieden hebben aan kennis. En, ik moet bekennen, het is lang niet allemaal en altijd functioneel. Meestal is het slechts leuk om iets te weten van de historische achtergronden.

Zoals gezegd, de historie levert geen oplossing voor de problemen van vandaag en morgen, omdat de geschiedenis zich nu eenmaal niet herhaalt. Personen en omstandigheden zijn altijd anders. En verder, de geschiedenis is geen vaststaand programma dat afgewikkeld wordt. En toch, ik mocht eens een vraag stellen aan God, voor een radioprogramma. Ik aarzelde niet, en wist meteen wat de vraag moest zijn: 'Waarom leert de geschiedenis ons dat we zo weinig leren van de geschiedenis?' Dit lijkt in tegenspraak met het voorafgaande, maar is het, volgens mij, toch niet.

'OPVOEDEN TOT DEMOCRAAT' IS GEEN CONTRADICTIE, ZOALS LANG IN LINKSE KRING GEDACHT IS

Laat ik 'n voorbeeld geven door u de volgende indringende vraag te stellen: schuilt er in ons allemaal iets dat kan maken dat wij ooit medeverantwoordelijk zullen zijn voor misdaden zoals begaan in de Abu Ghraib-gevangenis in Bagdad? Zijn wij tot iets in staat dat lijkt op de slachting van My Lai? Zijn wij eventueel bereid om onze buurman te vermoorden, zoals we massaal hebben zien gebeuren op de Balkan? Ik vrees dat het antwoord op die vraag 'ja' moet zijn. Ik vrees dat de geschiedenis ons laat zien dat wij allemaal een barbaar en een moordenaar in ons hebben. Want, is het niet zo dat wanneer woede omslaat in haat, blinde haat, en er is een ideologie of geloof beschikbaar die de ultieme wraak rechtvaardigt, er zelfs toe oproept, dat dan de beul in de mens wordt gewekt?

Primo Levi schrijft in 'De getuigenissen', dat handelt over zijn ervaringen in Auschwitz en op zijn terugreis naar Turijn: 'Dit boek wil antwoord geven op de dringendste vraag, de vraag die allen die onze verhalen gelezen hebben beklemmt: hoeveel van de concentratiekampwereld is dood en komt niet meer terug, net als de slavernij of het duel? Hoeveel is al terug of komt weer terug? Wat kan ieder van ons doen om in deze wereld vol dreiging althans die dreiging te verijdelen?'

Wij allemaal zullen antwoord moeten geven op deze laatste vraag. Zouden politici zich niet vooral ook met deze vraag moeten bezighouden? Juist omdat we weten (uit de geschiedenis!) hoe flinterdun de beschaving is als haat ons overmant en er woorden zijn die ons handelen rechtvaardigen. Levi: 'De wapens waarvan de moderne totalitaire staat zich bedient zijn propaganda, rechtstreeks of vermomd, afgrendeling van alle andere informatie, en terreur.' Het is opmerkelijk dat Levi zijn opsomming begint met twee zaken waarin 'het woord' een doorslaggevende rol speelt, daarna noemt hij pas 'terreur'. Of het nu gaat om de misdaden in de Goelag, de Endlösung in Auschwitz, de vervolgingen onder Mao, of de massaslachting in Rwanda, overal zijn mensen bereid gebleken andere

mensen, die hen niks hadden misdaan, in naam van een 'idee, verpakt in woorden' om te brengen, zonder scrupules. Wat zij deden was immers in naam van een zogenaamd 'gerechtvaardigd plan'.

Levi legt in zijn boek uit dat velen na de oorlog 'de propaganda' de schuld gaven. Maar waarom zijn mensen op enig moment bereid propaganda te geloven? Hoe kwam het dat mensen, onderdeel van de entourage van Stalin, zwegen toen een van hen werd weggevoerd en doodgeschoten, zonder reden of rechtvaardiging? Waarom zweeg men? Zeker, deels vanwege angst voor lijf en goed, maar ook omdat men vergoelijkte wat nooit vergoelijk had mogen worden. En in dat laatste schoof men elke dag weer een klein stukje op. Waarom was er zo weinig kritiek, en zweeg de meerderheid toen de Kristallnacht toch al aardig liet zien waartoe de nazi's in staat waren?

Ik heb uren rondgedoold op de vlakten van het voormalige kamp Buchenwald ten noorden van Weimar. Ik moest echt moeite doen om er te komen, er staan namelijk nauwelijks borden met daarop 'Buchenwald'. In het boek met de titel 'Weimar', dat ik heb, wordt slechts met één, piepklein fotootje aandacht besteed aan het concentratiekamp. In de tekst is niks terug te vinden. Dat is niet gek, dat is begrijpelijk. Je loopt niet te koop met zo'n verleden. Je hebt liever dat toeristen het voorbij rijden. Maar wat wél moeilijk te vatten is: dit is Thüringen, dit is het gebied van Bach, Bauhaus, Goethe en Schiller. Hoe heeft men het allemaal kunnen toestaan? Hoe heeft men kunnen zwijgen? Hoe heeft men mee kunnen doen?

Goethe zegt in 1823 over Weimar: 'Wo finden Sie auf einem so engen Fleck noch so viel Gutes... und wo bin ich nicht überall gewesen! – Aber ich bin immer gerne nach Weimar zurückgekehrt.' ('Waar vindt u op zo'n klein vlekje nog zoveel goeds... en waar ben ik overal niet geweest! – Maar ik ben steeds graag naar Weimar teruggekeerd.') Het goede van Weimar, waar Goethe over spreekt, had vast te maken met de omgeving waarin hij vaak de Rennsteig-wandeling 'deed', maar zeker ook met het culturele klimaat. Hij kwam onder andere regelmatig op de

thee bij hertogin Anna Amalia op haar Schloss Ettersburg. Het was daar 'n soort Muiderkring. Andere bezoekers waren musici, literatoren, toneelspelers, kunstenaars. Het slot staat er nu wat vervallen bij, alleen het grote aangrenzende park is goed onderhouden. Aan de noordkant ligt sinds 1937 – oh, ironie – het Konzentrationslager Buchenwald. Een steenworp, niet meer, scheidt het slot van de klassieke humanisten van de barbarij van het nazisme.

Natuurlijk kan men aanvoeren: Het verdrag van Versailles was dom en onrechtvaardig voor de Duitsers, de Weimar Republiek maakte er een puinhoop van, de werkloosheid en uitzichtloosheid van het bestaan maakte mensen bevattelijk voor de opvattingen van het nazisme. Allemaal vast waar, maar laten we daar dan van leren: leren dat omstandigheden van grote invloed zijn op mensen. Daarom zegt de Portugese schrijver en Nobelprijswinnaar Saramago ook: 'Als de omstandigheden van zo'n grote invloed zijn op de mens, laten we de omstandigheden dan menselijk maken.'

VRIJHEID VAN MENINGSUITING BETEKENT NIET ALLEEN DAT JE MAG ZEGGEN WAT JE VINDT, MAAR DAT JE DAT SOMS OOK MÓET ZEGGEN

De slag moet op twee fronten geleverd worden. Achterstelling moet voorkomen worden, zeker langjarige, vergaande achterstelling. Frustratie, één generatie lang, leidt tot een hart van steen. Frustratie, twee generaties lang, leidt tot een hart van semtex. Onrechtvaardigheden moeten we uitbannen. Hoop en een goede toekomstverwachting is voor elk mens, elk volk van wezensbelang. En, we moeten alert zijn op ideeën die strijdig zijn met de fundamentele gelijkwaardigheid van mensen: ze tijdig onderkennen en ze vervolgens door middel van overreding bestrijden, voor het te laat is. Een heersende cultuur van weggijken kan catastrofale gevolgen hebben. 'Opvoeden tot democraat' is geen contradictio in terminis, zoals lang in linkse kring gedacht is.

Wat kunnen we van de geschiedenis leren? Volgens mij, dat we ons de belangrijke vragen steeds moeten blijven stellen, en dat argeloosheid en lethargie daar niet mee te verenigen zijn.

Feiten zijn belangrijk, de interpretatie van de feiten evenzeer, en, zeker, daar zit ook altijd een subjectief element in. Maar hoe dan ook, alles wat wij kennen en weten komt per definitie uit het verleden. De split second van het heden kán ons niks leren, net zo min als de toekomst dat kan.

Historisch besef en historische kennis zijn onontbeerlijk bij het begrijpen van de status quo. Hoe is het Palestijns-Israëliëse conflict te begrijpen zonder kennis van de geschiedenis van het Jodendom en van de regio? Hoe kan de Europese samenwerking en het ontstaan van de Verenigde Naties worden gewaardeerd zonder enig besef van de impact van de Tweede Wereldoorlog? Hoe is ons staatsbestel te begrijpen zonder besef van en kennis over onze staatsgeschiedenis, inclusief de Tachtigjarige Oorlog en de rol van de Oranjes; het katholicisme en het protestantisme; de Verlichting, het liberalisme, het socialisme en de toestand rond 1848 in heel Europa? Is het mogelijk mensen die hier naartoe gekomen zijn en de islam als hun godsdienst hebben te begrijpen zonder iets te weten van de achtergronden van het geloof van Mohammed? En sprekende over 'integratie', zou het dan niet goed zijn ons te herinneren hoe kort het nog maar geleden is dat men – sprekende over katholieken en protestanten – zei: 'Twee geloven op één kussen, daar slaapt de duivel tussen...' Hoe de georganiseerde solidariteit op de juiste waarde te schatten zonder kennis van de massale misstanden en allesverterende armoede in de eerste helft van de vorige eeuw en de strijd die geleverd is om daar wat aan te doen?

Historisch besef en historische kennis zijn niet het alleenrecht van historici, die in hun ivoren toren hun wetenschap bedrijven. Beide zijn van belang voor iedereen. Want, wat zei de historicus Johan Huizinga in 1934? 'Wie zich afgesneden denkt van de herinnering aan zijn herkomst, groei en lotgeval, staat redeloos in het leven.' Die woorden zijn niet alleen aan historici geadresseerd.

Tot slot van mijn pleidooi voor meer respect voor onze geschiedenis een citaat uit de 21ste Pacificatielezing, die Michaël Zeeman in 2004 uitsprak in Gent:

'Is niet het wegvallen van een door geschiedenis en traditie geïnspireerd plichtsbef, bij alle grote instituties van de samenleving, het brandpunt bij uitstek van de crisis waarin veel van die instituties zich thans lijken te bevinden? In tal van die crises, of die nu het onderwijs, de cultuur of het openbaar bestuur betreffen, worden wij geconfronteerd met een aarzelende elite, een elite die het liefst terugtreedt omdat zij niet langer in zichzelf gelooft en niet meer weet waar zij voor staat of zou dienen te staan.

De ontkenning van de zinvolheid van een gecanoniseerde geschiedenis, ja, een nationale geschiedenis, is een belangrijke verschijningsvorm van datzelfde aarzelen en terugtreden; ze vormen een ongezonde en onverantwoordelijke breuk met de traditie. Het onderhouden van die geschiedenis is immers instrumenteel en het instrumentele schulde hem hier in het onderhoud van een vruchtbare traditie, de legitimatie van optreden en plichtsbef in termen van ervaring en continuïteit.

Wie die kent en verinnerlijkt staat er beter voor dan wie die ontkent, negeert of verwerpt. In de tijdloosheid van een posthistorisch heden, in de verbrokkeling van een postmoderne samenleving, is voor geen der deelnemende partijen immers nog houvast te vinden.'

Aldus Michaël Zeeman.

Historisch besef en historische kennis kunnen dat houvast bieden. Maar houvast ten behoeve waarvan? Ten behoeve van de balans tussen individu en samenleving; tussen vrijheid en wetten en regels; tussen overheid en maatschappij; tussen eigen verantwoordelijkheid en solidariteit.

VRIJHEID KAN NIET ZONDER VERANTWOORDELIJKHEID IN DE VORM VAN ACTIEF BURGERSCHAP

In 2001 deed ik mee met een initiatief dat heette 'Stop de uitverkoop van de beschaving'. Met elf mensen publiceerden we een manifest dat toen al – bijna tien jaar geleden – waarschuwde voor de gevolgen van het in de jaren

tachtig in ons land ingezette neoliberale beleid. Dat beleid heeft als belangrijkste kenmerken:

- vergroting van de inkomens- en vermogensverschillen;
- meer markt, minder overheid, met als gevolg privatiseringen;
- onverantwoorde bezuinigingen op de publieke sector;
- afbraak van de sociale zekerheid en groeiende armoede;
- commercialisering van de samenleving en tweedeling;
- teloorgang van de publieke moraal en dominantie van de ieder-voor-zich-mentaliteit.

Het beleid met deze kenmerken moest vroeg of laat wel tot problemen leiden. De samenleving raakte ontzield, mensen vervreemdden van anderen en zichzelf. Beroepseer werd inhoudsloos. En als reactie daarop kreeg het cynisme de overhand: de politiek luistert toch niet, en, er verandert toch niets. Het rare fenomeen doet zich voor dat mensen over hun eigen situatie nog best tevreden zijn, maar over de politiek en de maatschappij geenszins.

Nou zijn problemen op zichzelf van alle tijden en dus op zich niks om je erg veel zorgen over te maken. Een probleem wordt echter pas een groot probleem, als niemand er wat aan wil doen, als er een weggijkcultuur ontstaat.

Sommige mensen denken: laat mij erbuiten, de politiek heeft die problemen veroorzaakt, dus mag die ze ook oplossen. Dat is een misverstand. De publieke zaak is altijd een zaak geweest van de politiek, zeker, maar ook van de samenleving. En wanneer de politiek faalt, moeten mensen zich organiseren en engageren om de politiek te veranderen en de problemen op te lossen. Ik heb me bij mijn vele bezoeken in het land vaak verbaasd over de inertie bij veel mensen. Niet zelden is die houding gestoeld op een verkeerde opvatting over democratie. Men denkt: ik stem eens in de vier jaar en dat moet voldoende zijn. Nee, in mijn opvatting betekent vrijheid van meningsuiting niet alleen dat je mag zeggen wat je ergens van vindt, maar dat je dat soms ook móet zeggen. In een democratie heb je niet alleen het recht je stem uit te brengen – in mijn ogen heb je zelfs de plicht daartoe – maar daarnaast mag ook van eenieder betrokkenheid

verwacht worden. Zeker, inzet voor de goede zaak vraagt soms om offers en moed, het is immers lang niet altijd zonder risico's. Maar dat is nou precies waar ik naartoe wil: actief, verantwoordelijk burgerschap gekoppeld aan wat de Fransen zo mooi *civil courage* noemen.

In mijn optiek zijn wij allen de bezitter van veel rechten en vrijheden, maar zijn we ook gehouden aan een aantal verantwoordelijkheden: op de eerste plaats de verantwoordelijkheid voor jezelf, je gezondheid, je ontwikkeling en je maatschappelijke status. Maar dan zijn we er nog niet. Er is ook een verantwoordelijkheid voor je familie, je vrienden en je naasten, voor je collega's, voor je buurt, voor je gemeente, je land en de wereld. Er is nog één verantwoordelijkheid die ik expliciet wil noemen, en dat is de verantwoordelijkheid voor je beroep, voor de inhoud ervan en de uitvoering. Willen wij als land er weer bovenop komen, dan zullen we de beroepseer en de professionele autonomie in ere moeten herstellen. En dat is niet iets wat vanzelf gaat. De rechtstreeks betrokkenen moeten daar het voortouw in nemen. De onderwijzer die de zeggenschap over zijn lessen terugverovert op de bureaucratie; de huisarts en de specialist die niet langer hun hand, die de recepten schrijft, uitlenen aan de farmaceutische industrie; de accountant en de notaris die niet langer onder een hoedje spelen met hun opdrachtgever; de bankier die de belangen van de spaarder en investeerder laat prevaleren boven die van zichzelf en de aandeelhouder. We weten dat zelfregulering en marktwerking in bepaalde sectoren desastreuze gevolgen kunnen hebben voor de maatschappij. Dus, het helemaal overlaten aan de beroepsgroepen zal niet het gewenste resultaat opleveren. De politiek zal regels moeten stellen en structuurveranderingen zijn onvermijdelijk. Alleen al door haar beleid en haar wetten speelt de overheid een belangrijke rol bij het formuleren van de publieke moraal. Misschien niet altijd expliciet, maar impliciet des te meer. Terecht wordt de overheid door veel mensen dan ook beschouwd als een baken. Schuift het baken richting liberaal, dan zal de samenleving volgen. Schuift het baken richting

sociaal, dan zal ook dat gevolgen hebben voor de samenleving. Het zal dus van twee kanten moeten komen, zowel van de kant van de maatschappij als van de kant van de politiek. Alleen zo kunnen we decadentie en verloedering effectief bestrijden. Nieuwe weerbaarheid is wat we nodig hebben. Net als nieuw optimisme. Want, laten we niet vergeten: we zijn een rijk land; rijk aan welvaart, rijk aan geschiedenis, rijk aan inventiviteit.

'Een volk dat voor tirannen zwicht, zal meer dan lijf en goed verliezen, dan dooft het licht...'; aldus de naamgever van deze lezingencyclus. Wie of wat zijn de tirannen van vandaag? De hebzucht? Het georganiseerde wantrouwen in de vorm van bureaucratie en protocollen? De inertie of de weggijkcultuur? De markt die alleen geldelijk gewin als drijfveer kent? De overheid die laks is en op veel terreinen nog in de ontkenningfase verkeerd? U zegt het maar, maar laten we ervoor zorgen dat het licht van de beschaving niet dooft, niet dooft. Sommigen zeggen: 'Beschaving is weten plus geweten.' Ik ben het met hen eens dat beschaving heel nadrukkelijk ook een morele component heeft. Voor mij zijn drie waarden belangrijker dan alle andere: naar mijn mening moet te allen tijden de menselijke waardigheid worden gerespecteerd, de gelijkwaardigheid van mensen worden gegarandeerd, en, omdat de mensen ongelijk zijn, de solidariteit worden georganiseerd. Vrijheid kan niet zonder verantwoordelijkheid in de vorm van actief burgerschap. Daarom wil ik afsluiten met een enkele dichtregel van mijn te vroeg gestorven vriend, de schrijver Karel Glastra van Loon.

*Blijf niet mokkend aan
de kant staan
Stel een daad en toon je moed
Laat je woede hand in hand
gaan met het goede dat je doet*

POLITIEKE PARTIJEN OVER DE AANPAK VAN DE FINANCIËLE CRISIS: EEN SNELLE RONDGANG

Tekst: Sjaak van der Velden

De conclusies van de Commissie De Wit over de oorzaken van de financiële crisis worden breed gedeeld. Maar zal de komende regering bereid zijn om de macht van bankiers ook echt in te perken? Een blik op de verkiezingsprogramma's.

Wie doet het met wie en hoe? In de onderhandelingen tussen de partijen die een coalitie willen vormen, is de financiële crisis één van de hete hangijzers waar een antwoord op gevonden moet worden. Dat er moet en zal worden bezuinigd, lijkt voor alle partijen een uitgemaakte zaak. Maar hoe denken ze over de rol van de banken bij het ontstaan van de financiële crisis? En is 'de politiek' bereid om de banken in de komende regeringsperiode wat minder de vrije hand te geven?

Laten we de goede voornemens eens op een rijtje zetten. Dat gaat tegenwoordig vrij eenvoudig; verkiezingsprogramma's zijn gewoon te downloaden van de sites van de verschillende partijen. Ik heb die van VVD, PVV, CDA, ChristenUnie, D66, PvdA en GroenLinks, binnengehaald – en natuurlijk ook van de SP. In de elektronische bestanden zoek ik naar het woord 'banken'. Meteen kom ik voor een verrassing te staan: in het hele verkiezingsprogramma van de VVD komt die term slechts één keer voor en dan blijkt het ook nog eens te gaan om 'databanken'. Over de financiële banken wordt met geen woord gerept. Gaan we naar de PVV: in het verkiezingsprogramma van Wilders komt het woord banken zowaar twee keer voor. Eén keer blijkt het echter te gaan om een oproep tot het opheffen van de Commissie Gelijke Behandeling, door de club van Geert Wilders 'multiculturele schijnrechtbanken' genoemd. De

andere keer in een paragraaf waarin de schuld van de crisis onder andere wordt gelegd bij de overheid, de criminelen, de massa-immigratie en de linkse hobby-politici. Tot mijn verrassing krijgen de banken ook een deel van de schuld en daarom introduceert Wilders in navolging van onder andere de SP een 'bankenheffing', waarbij ongedekte schulden worden belast tegen een vast tarief van 0,15 procent.' De bedoeling hiervan is een buffer te vormen voor als het fout gaat met die banken.

Op zoek naar banken raak ik ook bij andere partijen weleens de weg kwijt. Zo kom ik een enkele keer uit bij ouderen die op een bankje zitten, of bij de voedselbank, maar in de meeste gevallen slaat de term 'bank' toch op de mede-veroorzakers van de crisis. Ik ben vooral geïnteresseerd in de drie aanbevelingen van de commissie-De Wit die naamgever Jan de Wit zelf als belangrijkste heeft aangemerkt (zie deze Spanning p. 4). Dan gaat het om de aanscherping en naleving van de Code Banken; het aanbrengen van een heldere scheiding tussen nuts- en zakenactiviteiten bij banken en het verhogen van het eigen kapitaal bij banken; en als derde het instellen van een Europese toezichthouder voor de bankensector.

DE CODE BANKEN

Volgens de aanbevelingen van de commissie-De Wit moet de Code Banken als een soort minimum-programma worden beschouwd. De Code bevat elementaire uitgangspunten wat betreft het beleid van banken, het risicomangement, het toezicht houden en het beloningssysteem. Zo mag de variabele beloning van bankiers niet uitkomen boven hun vaste salaris. Zelfregulering is het uitgangspunt, wat maakt dat we ervan uit mogen gaan dat de banken geen grote bezwaren hebben om zich

daaraan te houden. Internationaal loopt Nederland voorop met de Code Banken, aldus de opstellers daarvan. Hoewel de SP een stuk verder wil gaan, lijkt er voorlopig niet meer in te zitten. Lang niet alle partijen zijn namelijk te porren voor het idee dat de overheid de kapitaalmarkt reguleert.

De VVD heeft daar geen standpunt over opgenomen in het verkiezingsprogramma, maar ook op de VVD-website schittert de Code Banken door afwezigheid. Hetzelfde geldt voor de PVV. Dat laat onverlet dat Wilders wel iets aan de bonussen wil doen. Maar dan alleen als het om bonussen gaat die door de overheid worden uitgekeerd. De SP gaat een flinke stap verder en schrijft: 'Banken die staatssteun ontvangen, mogen geen bonussen betalen. Bij de overheid en bij overheidsbedrijven stoppen we eveneens met het geven van bonussen. Bij andere bedrijven worden bonussen de komende vier jaar beperkt en daarna afgeschaft.' Andere partijen blijken de de Code Banken wel te noemen en te steunen. Volgens het CDA biedt deze 'goede aanknopingspunten voor een verantwoord beleid'. D66 beschouwt deze code als een minimumnorm die ook naar verzekeringsmaatschappijen zou moeten worden uitgebreid. Maar dat alles wel op vrijwillige basis. De ChristenUnie zegt onomwonden 'We willen bonussen aan banden leggen'. Verder gaat ook deze partij ervan uit dat de bedrijven zichzelf aan banden leggen. Hoe zit het met de linkse partijen, de partijen die qua ideologie en politiek meer of minder verwant zijn aan de SP? Voor de PvdA is het simpel: 'De Code Banken wordt strikt gehandhaafd. Als banken zich er niet aan houden, met name voor wat het bonusbeleid betreft, komt er een speciale wet.' GroenLinks doet daar nauwelijks voor onder: 'Er komt een

bindende code voor maatschappelijk verantwoord bankieren en een beroepseed voor bankiers.'

EUROPEES TOEZICHT

Bij het eerste punt blijkt er sprake te zijn van een hoge mate van overeenstemming tussen de aanbevelingen van de commissie-De Wit en de opvattingen van de onderzochte partijen. Hoe is het gesteld met het door De Wit voorgestelde Europese toezicht op de financiële sector? Met uitzondering van de VVD en de PVV vinden alle partijen waarvan ik de programma's heb bekeken, dit een goede zaak. De SP bepleit de vorming van een mondiale Financiële Autoriteit, waarin het Internationaal Monetair Fonds (IMF) opgaat. Die instantie, waarin landen buiten de G-20 een grote stem moeten krijgen, moet het financiële stelsel beter beschermen. De PvdA brengt het als volgt onder woorden: 'De PvdA wil een sterk Europees toezichtstelsel waarin alle toezichthouders en centrale banken echt samenwerken.' Net als de SP voegt GroenLinks er ook nog een mondiaal toezicht aan toe. De VVD, die niets over banken meldt, pleit in haar programma voor 'een strenger Europees financieel toezicht dan nu wordt voorgesteld. Zoals de Europese Commissie waakt over het grensoverschrijdende mededingingsbeleid, zo moet een onafhankelijke Europese financiële toezichthouder gaan waken over het grensoverschrijdende financiële systeem.' De enige partijen die hier geen heil in zien, of er in ieder geval geen mening over lijken te hebben, zijn het CDA en de PVV. Van de eerste snap ik dat niet, bij de tweede is het in lijn met hun nationalistische visie. Tot nu was ik echter verbaasd over de tamelijk grote eensgezindheid van de partijen. Dus verder, hoe is het met het derde punt: de door De Wit voorgestelde splitsing van banken?

SPLITSING BANKEN

Hier tekent zich een duidelijke scheiding der geesten af. De rechtse partijen VVD en PVV willen dit niet, want die zijn voor de vrije markt. Het al even liberale D66 spreekt zich onomwonden uit tegen de splitsing: 'Noch het opsplitsen van banken tot nationaal behapbare organisaties, noch het scheiden van retailbanken

van investeringsbanken is volgens D66 de oplossing.'

Het CDA lijkt wel voor te zijn, maar op een heel omfloerste manier. Leest u maar mee: 'Het CDA is van oordeel dat de zich voortzettende discussie over de optimale omvang van het Nederlandse bankwezen gevoerd moet worden op basis van een aantal kwalitatieve uitgangspunten (diversificatie van activiteiten, verantwoord risicoprofiel).' Hier kun je niet veel mee, maar het woord impliceert in ieder geval een zeker onderscheid.

EERST ZIEN...

De conclusie uit dit impressionistische onderzoekje kan eigenlijk niet anders zijn dan dat er een hoge mate van overeenstemming bestaat tussen de onderzochte partijen. Lezing van al die programma's zorgde ervoor dat ik soms echt verbaasd was over de standpunten. In de meeste verkiezingsprogramma's staan nog veel meer opmerkingen over de toekomst van de financiële sector dan in de drie onderzochte punten tot uiting komen. Zo kunnen we in het CDA-programma het volgende proza lezen: 'Gelet op de overheidssteun die banken hebben ontvangen tijdens de kredietcrisis moet worden bekeken of hiervoor een extra financiële compensatie van de banken gevraagd kan worden. Ook zou rekening moeten worden gehouden met de forse vergoedingen die hiervoor al door de financiële sector worden betaald. Het CDA is van mening dat deze extra compensatie in een internationale context bekeken moet worden.'

Verder geldt ook voor het CDA dat bonussen en extra beloningen die zijn uitgekeerd op grond van onjuiste (financiële) informatie, moeten worden terugbetaald. En: 'Bij eventueel toekomstige overheidssteun aan (financiële) bedrijven past geen uitbetaling van bonussen.' Dit lijkt er toch op dat ook het CDA, zij het voorzichtig, degenen die grote bonussen incasseren een beetje aan banden wil leggen.

Op een ander punt lijken vooral de SP en de andere linkse partijen (GroenLinks en PvdA) elkaar goed te kunnen vinden, namelijk bij de algemene visie op de huidige crisis. De PvdA stelt daarover: 'Hebzuchtige bankiers en falende toezichthouders

hebben hele economieën aan de rand van de afgrond gebracht. Zij konden hun gang gaan dankzij een onverantwoordelijke economische en rentepolitiek. Er heerste een onbegrensd geloof in globalisering en deregulering van financiële markten. Aandeelhouders waren eenzijdig gefixeerd op het grote gewin op korte termijn. Consumenten en beleggers hadden slechts oog voor nog hogere rendementen.' Beter ten halve gekeerd dan ten hele gedwaald, zullen we maar zeggen.

GroenLinks doet er niet voor onder: 'De financiële crisis markeert het failliet van het neoliberale marktdenken. Maximaal winstbejag, absurde bonussen en minimaal toezicht, dat moest wel misgaan. De economie maakt daardoor een zware inzinking door. Veel mensen verliezen hun baan, ondernemers krijgen geen krediet meer en de overheid komt geld tekort. Deze crisis kwam van rechts, de oplossingen komen nu van links.'

Het SP-verkiezingsprogramma spreekt van 'de crisis van het casinokapitalisme': 'Mensen die we ons vertrouwen gaven, namen onverantwoorde risico's. Door het graai- en grijpgedrag van bankiers, speculanten, managers en aandeelhouders, en het weggijken van hen die toezicht moesten houden. Overal zijn regeringen gedwongen duur belastinggeld in bijna bodemloze bankputten te storten. Zij die zichzelf belachelijke salarissen, bonussen en winsten toekenden, hebben van de economie een casino gemaakt. Nooit eerder zagen we een zo pijnlijke ontmaskering van de politieke en economische elite. Zij staan voor schut, maar de mensen staan voor het blok. Miljoenen mensen, overal in de wereld, verliezen hun werk en bestaanszekerheid. De winsthonger van enkelen leidt tot echte honger voor velen.'

Hoe eensgezind de verkiezingsprogramma's op veel punten echter ook lijken, het zal mij benieuwen wat de verschillende partijen zich er nog van herinneren tijdens de coalitie-onderhandelingen. En herinneren is niet genoeg, het gaat erom wat ze er dan vervolgens mee doen.

‘HET KAPITAAL’: EEN SPIEGEL WAAR WE LIEVER NIET IN KIJKEN

Tekst: Geert Reuten is SP-Eerste Kamerlid en hoofddocent economie aan de UVA. Eerder verschenen in Het Financieele Dagblad

Op 1 mei 2010 verscheen een herziene vertaling van een van de boeken die ons denken over politieke economie sterk hebben bepaald: *Das Kapital* van Karl Marx. Het boek verscheen op een moment dat velen zo hun bedenkingen hebben bij een ongeremd kapitalisme, net als Marx zelf toen hij dit kritische boek over ‘het kapitalistisch systeem’ in 1867 publiceerde.

Het getuigt van uitgeversmoed dat dit boek, ruim 700 gedrukte pagina’s, in ons flitstijdperk verschijnt. Want wie het boek ter hand neemt moet wel heel diep ademen. Snelle oplossingen staan er niet in, het is bepaald geen receptenboek. Mede daarom is het goed om een aantal misverstanden rond het boek uit de weg te ruimen, en de lezer te wijzen op mogelijke valkuilen.

COMMUNISME

Het eerste misverstand betreft meteen het beeld dat velen hebben van de auteur. In de tijd van de Koude Oorlog werd in Oost én West het misplaatste beeld gecreëerd dat Marx de theoreticus van het socialisme en communisme zou zijn. Marx verwachtte weliswaar dat het kapitalisme ooit aan zijn interne tegenstellingen ten onder zou gaan, maar over hetgeen daarvoor in de plaats zou moeten komen, heeft hij nauwelijks geschreven.

In *Het Communistisch Manifest* dat hij in 1848 samen met Friedrich Engels schrijft, staat maar één bladzijde met ‘socialistische beginselen’. De meeste daarvan misstaan niet in het huidige partijprogramma van, zeg, het CDA. Zoals de afschaffing van kinderarbeid, kosteloos onderwijs voor kinderen, de combinatie van werk en onderwijs voor ouderen en een progressieve inkomstenbelasting. Beginselen die nu meer in het oog springen zijn de staatseigendom van banken en van productiemiddelen – om te beginnen grond, communicatie, transport –, en de afschaffing van het erfrecht. Hierna volgt één enkele zinsnede over communisme: ‘een maatschappij waarin klassen verdwenen zijn en waarin we in plaats daarvan een vereniging van mensen hebben waarbij ieders vrije ontwikkeling de voorwaarde is voor de vrije ontwikkeling van allen’. Over de specifieke organisatie van een socialistische of communistische maatschappij heeft Marx niets geschreven. In deze periode van zijn leven niet en later niet. In *Het Kapitaal* wordt de lezer hierover dan ook niet wijzer. De term ‘communisme’ komt in het boek niet voor, en de term ‘socialisme’ valt alleen in twee voetnoten.

ANALYSE KAPITALISME

Marx (1818-1883), die werd geboren in het huidige Duitsland waar hij na studies rechten en filosofie op 22-jarige leeftijd de doctorsgraad behaalde, leek voorbestemd voor een glanzende academische of ambtelijke carrière. Maar door zijn politieke activiteiten, gericht op grondrechten en democratische instituties – niet radicaler dan het hedendaagse D66 – werd hij uit Duitsland verbannen. Hij week, na omzwervingen in Brussel en Parijs, ten slotte uit naar Londen.

Het Communistisch Manifest werd geschreven in het Europese revolutiejaar 1848 dat wel politieke omwentelingen bracht, maar geen omwenteling van het kapitalisme. De dan 30-jarige Marx besluit dat de eventuele overgang naar een andere maatschappij gebaseerd moet zijn op een grondige analyse van de kapitalistische economie.

We kunnen ontevreden zijn met het kapitalisme maar een nieuwe maatschappij ontstaat niet vanuit het niets. Je moet eerst begrijpen hoe en waarom het kapitalisme gelijktijdig resulteert in rijkdom en armoede, werk en werkloosheid, aangenaam en onaangenaam werk, vrijheid en onvrijheid enzovoorts.

De rest van zijn leven houdt Marx zich vrijwel uitsluitend bezig met de analyse van dit hoe en waarom, de onderlinge samenhang van de structuren en processen van het kapitalistische systeem. Marx’ naam is dus vooral verbonden met de analyse van het kapitalisme. Daarin ligt zijn voornaamste verdienste.

DAS KAPITAL

Het hoofdresultaat van die analyse is *Das Kapital*, een werk in drie delen van samen ongeveer 2200 bladzijden (naar gelang de editie). Deel I verschijnt in 1867. De delen II en III verschijnen postuum, en bewerkt door Engels, in 1885 en 1894. Bij zijn decennialange voorbereiding van dit boek bestudeert en becommentarieert hij de werken van alle vooraanstaande economen uit zijn tijd en analyseert hij een onnoemelijke hoeveelheid empirisch materiaal. Het belangrijke probleem van een dergelijke omvangrijke studie is de architectuur van het geschrift. Bij een historische studie is de tijd een eerste leidraad. Maar Marx beschrijft in dit werk het kapitalisme als systeem. Waarmee begin je dan en wat volgt op wat?

METHODE

Daarmee komen we op de methode van *Das Kapital*. Ook hierin ligt een blijvende verdienste van het werk, omdat Marx’ methode model staat voor de analyse van maatschappelijke systemen in het algemeen (hij combineert “immanente kritiek” met “systematische dialectiek”).

Ten eerste redeneert hij vanuit de normen van het kapitalistisch systeem dat hij bestudeert, maar legt wel eventuele inconsistenties daarin bloot. Denk bijvoorbeeld aan ondernemers die graag zoveel mogelijk concurrentie zien, maar zelf toch liefst een monopoliepositie innemen. Of bedenk dat het systeem in de zelfperceptie van de spelers is gebaseerd op de vrije markt, terwijl tegelijkertijd de tucht van de markt heerst (vrijheid en onvrijheid). Of: omdat de meeste mensen geen productiemiddelen bezitten, zijn ze

‘in vrijheid gedwongen’ hun arbeidsvermogen aan anderen te verhuren.

Ten tweede past hij een analytisch gelaagde beschrijving van het systeem toe. Eerst de brede essentie, vervolgens de concretisering ervan. Die gelaagdheid vinden we binnen en tussen de drie delen van het werk. Voor de naar de financiële sector benieuwde lezer: banken komen pas in Deel III op het toneel.

PRODUCTIEPROCES VAN HET KAPITAAL

Het terrein van het nu in het Nederlands herverschijnende Deel I van *Het Kapitaal* is ‘Het productieproces van het kapitaal’. Zoals vaker bij Marx heeft die titel twee betekenissen. Hij bedoelt dat kapitalistische productie in essentie gericht is op de ‘productie van kapitaal’, namelijk kapitaalvermeerdering. Dat weten we natuurlijk wel, maar als iemand het zo koud opschrijft dan stemt dit toch even tot nadenken. In onze dromen hebben we natuurlijk liever dat het de onderneming om het gezondste, duurzaamste, meest arbeidsvreugdescheppende, milieuvriendelijkste, mooiste product gaat. Maar wakker geworden weten we weer dat dergelijke kwaliteiten hoogstens instrumenteel zijn voor een onderneming. Het kan niet anders: zonder winst en kapitaalvermeerdering gaat het bedrijf kopje onder.

Kan het echt niet anders? Marx stelt dat het kapitalisme een door mensen gemaakt systeem is. Mensen hebben het bedacht, mensen laten het al dan niet voortbestaan. En als het lezen van dit boek sommigen wrevelig maakt, dan is het waarschijnlijk vooral vanwege dergelijke inzichten. We zouden ons gemakkelijker gevoeld hebben als het kapitalisme een natuurgegeven zou zijn: niets aan te doen. Maar, zo stelt Marx, een economie – dus ook de kapitalistische – is altijd een ‘politieke economie’, een door mensen gemaakte economie.

Daarnaast doelt Marx met ‘productieproces van het kapitaal’ op het arbeidsproces, de werkvloer. Kort gezegd, het loon van de arbeider is minder dan hetgeen de arbeider produceert. Het verschil tussen zijn productie – de toegevoegde waarde – en het loon is de ‘meerwaarde’ (winst, interest, pacht) die toekomt aan de ondernemer en zijn financiers. De meerwaarde varieert met de lengte van de werkweek, maar ook met de intensiteit van de arbeid.

Wie om de een of andere reden over de productiemiddelen beschikt, kan arbeiders meerwaarde laten genereren.

Dat wisten we eigenlijk ook wel, maar koud geformuleerd moet je ook hier weer gaan nadenken over de vraag hoe het zo gekomen is en of we het niet anders kunnen aanpakken. Inderdaad, machines zijn doolie dingen die zelf ook weer door arbeiders geproduceerd zijn. Mensen creëren nieuwe ideeën, mensen creëren direct of indirect nieuwe producten. Waarom valt de meerwaarde dan toe aan een beperkte groep?

Ondernemers en hun financiers zijn ‘spaarzaam’ zo stelden de prominente economen uit Marx’ zijn tijd. Een interessante omkering, zo laat Marx zien. Ze kunnen juist ‘sparen’ en kapitaal accumuleren op basis van de door arbeiders gegenereerde meerwaarde (zie onder andere Hoofdstuk 24 over de ‘oorspronkelijke kapitaalaccumulatie’).

Veel hoofdbreken bezorgen ons de tegenstrijdigheden die Marx in het kapitalisme ontwaart, ik noemde er al enkele. Diepsnijdend is Marx’ visie – toen al – dat concurrentie

monopoliseringskrachten in zich bergt, want dit lijkt immers de ‘logica’ van het systeem te ondergraven. En zelfs afgezien van de logica, de combinatie van dominant en ‘groot’ – zo ervaren we vandaag bij de banken – maakt het hele systeem kwetsbaar.

GELD: DE MAAT DER DINGEN

Het meest pijnigend zijn de eerste drie hoofdstukken van het boek. Pijnigend omdat we opnieuw gedwongen worden om te reflecteren op waar we met z’n allen mee bezig zijn, nu ten diepste. Pijnigend ook omdat deze hoofdstukken, samen 100 bladzijden, de moeilijkste van het hele boek zijn. Dat waren ze 143 jaar geleden al (Marx wist dat), maar nu zijn zij dat des te meer.

Marx begint zijn boek met ‘geld’, maar gaat als opmaat eerst in op ‘producten’ (‘waren’) en ‘arbeid’. Aangrijpingspunt voor het eerste hoofdstuk is de indertijd vrij algemeen aanvaarde arbeidswaardetheorie van de toen prominente economen zoals Adam Smith, David Ricardo en John Stuart Mill: arbeid is de bron van waarde. Marx veronderstelt deze theorie als bekend, maar de hedendaagse lezer zou kunnen denken dat hij hiermee iets nieuws vertelt. Wie zich daarop fixeert mist de essentie van wat juist wel vernieuwend was, namelijk dat, en vooral hoe, niet arbeid maar geld prominent de maat der dingen is. Een maat die in het kapitalisme uiteindelijk gesublimeerd wordt in de winstvoet (het rendement) als maat voor het doen en laten van bedrijven.

Het ligt natuurlijk voor de hand om een boek over het kapitalisme te beginnen met geld. Maar geld is het lastigste te doorgronden fenomeen van het systeem. Toen en nu, maar anders toen dan nu. Toen was de alledaagse verschijningsvorm van geld materiëler (er was een gouden of zilveren standaard, hoewel die ook toen in het alledaagse leven geen rol speelde).

Nu is de alledaagse verschijningsvorm voornamelijk virtueel. Geld is nu in essentie ‘boekhouding’, voor ons uitgevoerd door de banken. Dat willen we niet weten.

Liever – in onze dromen – plaatsen we er een centrale bank achter die ‘echt’ geld maakt en dit uitleent aan de commerciële banken. Maar zo gaat het niet. Andere droom dan: we sparen en dát is het ‘echte’ geld. Mis, zo weten we bij het ontwaken. Geld wordt eerst virtueel gecreëerd en dan pas kunnen we het eventueel sparen. Je kunt immers niet iets sparen wat er nog niet was. Geld is niets – het is uw (virtuele) bankboekhoudingsafschrift – geld is alles.

Ik heb in de voorgaande alinea Marx’ beschrijving van geld in onze tijd geplaatst. Maar voor de goede verstaander is het verschil niet belangrijk. Marx laat zien dat we ons in ons handelen laten leiden door een abstracte waardemaat, de maat van het geld. Geld, reëel of virtueel, is de maat der dingen in het kapitalisme. De maat die het criterium vormt voor wat we doen en laten in het kapitalisme.

Dit is wat Marx ‘fetisjisme’ noemt. De mens zelf maakt een (af)godsbeeld, knielt en aanbidt het. De mens zelf maakt geld, knielt ervoor en laat zich erdoor leiden. U denkt: stop, dat wil ik niet weten. En u vraagt dan: Hm, hoe zou het anders moeten?

Marx geeft het antwoord niet, maar houdt ons een spiegel voor – een spiegel die we in onze dromen het liefst zouden verbrijzelen. Het is dan ook geen boek voor op het nachtkastje: het verstoort uw mooie dromen.

FRAGMENT UIT HOOFDSTUK 24 VAN HET KAPITAAL. DE ZOGENAAMDE OORSPRONKELIJKE ACCUMULATIE

Begin met dit hoofdstuk, dat leest makkelijk. Ga dan naar hoofdstuk 4 en lees als laatste de lastige hoofdstukken 1-3. Kijk voor kritische commentaren op het werk van Marx op www.feb.uva.nl/pp/greuten onder 'publicaties'

Waarop komt de oorspronkelijke accumulatie van het kapitaal, dat wil zeggen de historische oorsprong van het kapitaal, neer? Voor zover de accumulatie niet de directe verandering van slaven en lijfeigenen in loonarbeiders, dus een zuivere vormverandering is, betekent ze slechts de onteigening van de directe producent, dat wil zeggen de opheffing van de op eigen arbeid berustende particuliere eigendom.

De particuliere eigendom, in tegenstelling tot maatschappelijke, collectieve, bestaat slechts daar waar de arbeidsmiddelen en de uiterlijke voorwaarden van de arbeid aan particulieren toebehoren. Naargelang echter deze particulieren arbeiders of niet-arbeiders zijn, heeft ook de particuliere eigendom een ander karakter. Het oneindig aantal schakeringen dat zich op het eerste gezicht aan ons voordoet, weerspiegelt slechts de overgangssituaties tussen deze beide uitersten.

De particuliere eigendom van de arbeider van zijn productiemiddelen vormt de basis van het kleinbedrijf, en het kleinbedrijf is een noodzakelijke voorwaarde voor de ontwikkeling van de maatschappelijke productie en voor de ontplooiing van de vrije persoonlijkheid van de arbeider zelf. Zeker, deze productiewijze bestaat ook binnen het kader van de slavernij, lijfeigenschap en andere verhoudingen van afhankelijkheid, maar ze komt alleen tot bloei, ontvouwt alleen haar totale energie, verovert pas de bij haar passende klassieke vorm, indien de arbeiders de particuliere bezitters zijn van de door henzelf gehandhaafde arbeidsvoorwaarden, wanneer de boer de eigenaar is van de akker die hij bewerkt en de ambachtsman de eigenaar is van het instrument dat hij als een virtuoos bespeelt.

Deze productiewijze veronderstelt versnippering van de grond en van de andere productiemiddelen. Zoals ze de concentratie van de productiemiddelen uitsluit, sluit zij ook de coöperatie, de arbeidsverdeling binnen hetzelfde productieproces, de maatschappelijke beheersing en regeling van de natuur en de vrije ontwikkeling van de maatschappelijke productiekrachten uit. Zij is alleen verenigbaar met de nauwe, van nature gegeven grenzen van de productie en van de gemeenschap. Haar te willen vereeuwigen komt neer op 'het voorschrijven van de algemene middelmatigheid'. In een bepaalde fase van de ontwikkeling brengt deze productiewijze zelf de materiële middelen voor haar eigen vernietiging voort. Vanaf dit moment komen krachten en hartstochten in de schoot der gemeenschap in beweging, die zich door haar geketend voelen. Ze moet vernietigd worden en ze wordt vernietigd. Haar vernietiging, de verandering van individuele en versnipperde productiemiddelen in maatschappelijk geconcentreerde productiemiddelen, dus van het dwergachtige bezit van velen in het reusachtige bezit van weini-

gen, dus de onteigening van de grote volksmassa van hun grond, van hun levensmiddelen en hun arbeidsinstrumenten, deze vreselijke en moeilijke onteigening van de volksmassa vormt de voorgeschiedenis van het kapitaal. Deze onteigening omvat een reeks gewelddadige methoden, waarvan we alleen de belangrijkste als methoden van de oorspronkelijke accumulatie van het kapitaal de revue lieten passeren. Deze onteigening van de directe producenten wordt met een niets ontziend vandalisme en onder druk van de schandelijkste, smerigste, enghartigste en gemeenste hartstochten voltooid. De door eigen arbeid verworven, om zo te zeggen op vergroeiing van de afzonderlijke, onafhankelijke arbeider met zijn arbeidsvoorwaarden gebaseerd persoonlijke eigendom, wordt verdrongen door de kapitalistische persoonlijke eigendom, die berust op uitbuiting van vreemde, maar formeel vrije arbeid. Zodra dit omwentelingsproces de oude maatschappij naar diepte en omvang voldoende heeft ontwricht, zodra de arbeider proletariër is geworden en zijn arbeidsvoorwaarden zijn omgezet in kapitaal, zodra de kapitalistische productiewijze op eigen benen staat, krijgt de verdere vermaatschappelijking van de arbeid en de verdere verandering van de grond en van de andere productiemiddelen in maatschappelijk uitgebuite, dus gemeenschappelijke productiemiddelen en dus de verdere onteigening van de particuliere bezitters een nieuwe vorm. Wat nu nog moet worden onteigend is niet meer de arbeider die voor zichzelf werkt, maar de kapitalist die vele arbeiders uitbuit. Deze onteigening voltrekt zich door het spel van de immanente wetten van de kapitalistische productie zelf, door de centralisatie van de kapitalen. Een enkele kapitalist vernietigt vele andere kapitalisten. Tegelijk met deze centralisatie of onteigening van vele kapitalisten door enkele kapitalisten komt de coöperatieve vorm van het arbeidsproces op steeds grotere schaal tot ontwikkeling, de bewust technische toepassing van de wetenschap, de systematische bebouwing van de grond, de verandering van de arbeidsmiddelen in arbeidsmiddelen die alleen gemeenschappelijk kunnen worden gebruikt, de besparing op alle productiemiddelen door hun gebruik als productiemiddelen van gecombineerde, maatschappelijke arbeid, het verstrikt raken van alle volkeren in het net van de wereldmarkt en daarmee het internationale karakter van het kapitalistische regime. Met het gestadig afnemend aantal kapitaal magnaten, dat zich alle voordelen van dit omwentelingsproces toeigent en deze monopoliseert, neemt de omvang van de ellende, de druk, de knechting, de ontarding, de uitbuiting, maar ook de woede van de steeds groeiende en door het mechanisme van het kapitalistische proces zelf geschoolde, verenigde en georganiseerde arbeidersklasse toe. Het kapitaalmonopolie wordt een kluister van de productiewijze, die door en met haar tot bloei is gekomen. De centralisatie van de productiemiddelen en de vermaatschappelijking van de arbeid bereiken een punt, waarop zij onverenigbaar worden met hun kapitalistisch omhulsel. Dit omhulsel wordt verbrijzeld. Het laatste uur van het kapitalistische privaatbezit heeft geslagen. De onteigenaars worden onteigend.

EEN UTOPIE IN DUIGEN

Tekst: Maarten Hijink

Bestaat er een kapitalistische utopie? Kent het neoliberalisme zijn eigen profeet? Lang is gedacht van niet. Het neoliberale denken leek een uitvinding van gedegen Amerikaanse economen uit de 'Chicago School.' Hun economische wetten leken harde wetenschap.

In *De utopie van de vrije markt* maakt filosoof Hans Achterhuis, kenner van utopieën, korte metten met die pretentie. Hij beschrijft het neoliberalisme als een utopische droom, die niet onderdoet voor het utopisch denken in de Sovjet Unie. Achterhuis gaat op zoek naar de ideologische en filosofische basis onder de politiek, die in Nederland onder Lubbers en Kok een gezicht kreeg en die leidde tot de grootste ineenstorting van ons financiële systeem sinds de jaren dertig van de vorige eeuw. Hij vindt die basis in de (filosofische) roman *Atlas Shrugged* (1957) van Ayn Rand. Volgens Rand is de mens een heroïsch wezen met als hoogst haalbare doel het maximaliseren van het eigen geluk. De maatschappelijke ordening die daarbij past, is de neoliberale vorm van het laissez-faire kapitalisme. Vrijheid voor het individu, een minimale overheid en hebzucht als ultieme drijfveer. Het kwaad zit volgens Rand in het altruïsme; het delen van bezit is volstrekt irrationeel. De bijdrage die het individu aan de maatschappij levert, is geen doel op zich. De kapitalist werkt in zijn eigen belang, de bijdrage aan de samenleving is een bijeffect. Econoom Milton Friedman behoorde tot Rands trouwste aanhangers.

Achterhuis besteedt uitgebreid aandacht aan *Atlas Shrugged*. Deze bestseller beschrijft een fictief tijdperk met de Verenigde Staten als laatste bolwerk tegen het altruïsme. Europa gelooft niet in de vrije markt, maar ook in de VS begint het de verkeerde kant op te gaan: de vrijheid gaat ten onder aan staatsinterventies en solidariteitsdenken. In de roman krijgen vakbonden meer invloed, worden belastingen verhoogd en legt de overheid de markt aan banden. Tegelijkertijd verdwijnen grootkapitalisten op mysterieuze wijze en klappen industrieën ineen. Gelukkig gloort er hoop. In Colorado bestaat de neoliberale ministaat 'Atlantis'. Alles heeft er een prijs, de concurrentie is moordend. De utopisten werken vanuit Atlantis aan de vernietiging van de bestaande samenleving. Alleen met een schone lei kan het ware kapitalisme opbloeien. De afbraak van het oude moet volledig zijn, voordat de kapitalistische held John Galt de kapitalistische droom kan waarmaken.

Helaas, voor socialisten, blijft het niet bij de roman en filosofie alleen. Met steun van de Amerikaanse overheid en het bedrijfsleven kunnen Rand en de jongens van de Chicago School hun ideeën uitvoeren. Achterhuis beschrijft in navolging van Naomi Klein hoe Chili, doelbewust, als proeftuin is ingezet voor de eerste neoliberale revolutie. Hoe, na de door de CIA en het Amerikaanse bedrijfsleven gesteunde machtsovername door Pinochet, Chili in sneltreinvaart is ontdaan van sociale zekerheid, prijsbeheersing en bescherming van de eigen industrie. De dictatuur blijkt een prettig middel om de neoliberale droom door te drukken. Friedman en zijn collega's krijgen

de kans om hun theorieën op revolutionaire manier in uit te voeren. Achterhuis schrijft: "In Chili leerden de neoliberale revolutionairen de lessen van de shocktherapie die ze later op veel plaatsen in praktijk brachten."

Atlas Shrugged is nog altijd een bestseller, met als een van haar bekendste volgelingen de oud-voorzitter van de Amerikaanse centrale bank: Alan Greenspan. Greenspan toonde zich lang een trouw volgeling van het neoliberale gedachtegoed. In 2005 nog stelde hij dat "regulering door de private sector in het algemeen een veel beter middel is gebleken om excessieve risico's te beperken dan regulering door de overheid". Het duurde tot 2008 totdat Greenspan tot inkeer komt. Toen erkende hij: "Ideologie is een conceptueel raamwerk voor de werkelijkheid. Ik heb er een fout in aangetroffen. Dat choqueeerde me omdat ik veertig jaar of meer dacht dat ik aanzienlijk bewijs had dat het juist buitengewoon goed werkte."

Een dergelijke zelfreflectie zien we niet bij alle vrije-markt-adepten terug. In *de Volkskrant* van 7 mei 2010 schrijft Mark Koster over de rol van hedgefondsen tijdens de hypotheekencrisis: "Een paar slimme hedgefondsmanagers (...) grepen in door extreme shortposities in te nemen. Daar is niks mis mee, sterker nog: dat is uit maatschappelijke oogpunt zelfs héél heilzaam. Dit is de onzichtbare hand die zijn verkwikkende herstelwerk doet. De vrije markt is meestal een betere onkruidbestrijder dan de overheid die deze idiotie zelf mogelijk maakte."

Achterhuis wijst erop dat een dergelijke redenering berust op een absoluut geloof in de werking van de vrije markt. De neoliberale utopie lijkt in zijn totalitaire vorm veel op de communistische route naar de ultieme heilstaat: de breuk met het heden moet volledig zijn, de democratie is een vervelende barrière en een hoge dosis van maatschappelijke ontwrichting moet doorstaan worden alvorens de heilstaat in zicht komt. Overeenkomsten te over, met als enig verschil dat de val van het neoliberalisme twintig jaar later komt dan de val van die andere utopie. Wat rest is de fictie van *Atlas Shrugged* en het gelijk van Hans Achterhuis.

Hans Achterhuis, *De utopie van de vrije markt*, Rotterdam: Lemniscaat 2010. 319 bladzijden, ISBN 978 90 477 0257 3

DE NOTENKRAKER

TWEEDE JAARGANG NUMMER 6

DE CRISIS.

„In de crisissen breekt een maatschappelijke epidemie uit, die aan alle vroegere periodes iets onzinnigs zou hebben geleken — de epidemie der overproductie. De maatschappij vindt zich plotseling teruggezet in een toestand van oogenblikkelijke barbaarschheid; een hongersnood, een algemeene verdelgingsoorlog schijnen haar alle levensmiddelen te hebben afgesneden; de industrie, de handel schijnen vernietigd, en waarom? Omdat zij te veel beschaving, te veel levensmiddelen, te veel industrie, te veel handel bezit.”

(COMMUNISTISCH MANIFEST.)

DE REKENING VAN DE CRISIS

Tekst: Ronald van Raak

Karl Marx was diep onder de indruk van de kracht van het kapitalisme. Nooit eerder in de geschiedenis was een economisch systeem in staat geweest zo veel goederen te produceren en zo veel rijkdom te vergaren. Dat leidde tot iets waarvan mensen in het verleden slechts konden dromen: 'overproductie'. Een samenleving die meer produceert dan de mensen nodig hebben, of zelfs kunnen opmaken. Dat moet toch wel een luilekkerland zijn, een land van overvloed. Een aards paradijs.

Deze prent uit 1908 van Albert Hahn (1877-1918), de politieke tekenaar van het socialistische blad De Notenkraaker, laat echter zien dat de overvloed van het kapitalisme niet een geschenk is uit de hemel, maar een boodschap uit de hel. De tekening geeft commentaar op een citaat uit Het Communistisch Manifest (1848). Hierin noemt Marx de kapitalistische productie een 'heksenmeester', 'die de onderaardse machten die hij zelf heeft opgeroepen niet meer kan beheersen'.

In het verleden maakten mensen de spullen die ze nodig hadden. De vraag bepaalde de productie. In een vrije markteconomie is dat omgekeerd: daar bepaalt de productie de vraag. Door reclame, mode en lage prijzen worden meer spullen aan de man gebracht dan de mensen nodig hebben. Tot het punt van verzadiging is bereikt. Dan breekt een 'handels-crisis' uit, waarin volgens Marx niet alleen de 'voortgebrachte producten', maar ook een deel van de 'voortgebrachte productiekrachten' worden vernietigd.

In het citaat bij deze prent over 'De crisis' noemt Marx dit 'de epidemie van de overproductie'. De productiekrachten die worden vernietigd, bestaan uit twee delen. Het kapitaal, het geld dat is geïnvesteerd en dat nu waardeloos is geworden. En de arbeid, de mensen die al die spullen hebben gemaakt. Marx spreekt van 'een hongersnood, een algemene verdelgingsoorlog'. Arbeiders verliezen hun werk en hun inkomen en daarmee hun middel van bestaan.

De 'heksenmeester' van Marx wordt door Albert Hahn afgebeeld als de Dood, met de zeis. Maar deze heeft zo zijn voorkeur. De Dood rijst op uit het kapitaal, uit grote zakken met geld. Hij staat voor een zorgeloze kapitalist, die zich tevreden uitstrekt over zijn bezittingen. De zeis gaat voorbij aan de kapitalist, voor hem is de crisis de opmaat voor nieuwe rijkdom. De zeis komt neer op de gewone mensen, zij betalen de rekening van de crisis.

De prent van Albert Hahn leert ons veel over de huidige crisis. Zij laat zien dat de crisis geen economische noodzaak is, maar een keuze van mensen. De economische crisis waar wij nu in zitten is bevorderd door bankiers, speculanten en politici. Zij hebben het spaargeld van mensen vergokt, mensen slechte hypotheek verkocht en gespeculeerd op hun faillissement. Het geld dat is verloren, wordt weer gemakkelijk terugverdiend. Met nieuwe winsten, nieuwe aandelen en nieuwe bonussen.

Waarom rijst de Dood met de zeis op uit het kapitaal? Waarom niet uit de mensenmassa's op de voorgrond? Waarom ligt de kapitalist er zo

rustigjes bij en vangen de mensen alle klappen op? Sinds 1908 is veel hetzelfde gebleven. De rekening van een economische crisis wordt nog steeds bij gewone mensen neergelegd, die de crisis niet hebben veroorzaakt. Maar in een eeuw is ook veel veranderd. Ons land is een democratie geworden, waarin mensen hun stempel kunnen drukken op het bestuur.

Met regels en wetten kunnen we grenzen stellen aan de macht van de kapitaalbezitters. Mensen kunnen in verzet komen en zich meester maken van de 'heksenmeester'. De Dood met de zeis kan ook oprijzen uit de bevolking en zich richten op de bankiers, speculanten en politici die de economie in een crisis hebben gestort. Ik zeg het Marx na: we hebben daarbij niets te verliezen dan onze ketenen. We hebben een wereld te winnen.

HET RIJKE ROOIE LEVEN

DEEL 57

GELIJK KRIJGEN

EWOUT IRRGANG
SP-Tweede Kamerlid

Gelijk hebben is één ding. Gelijk krijgen iets anders. Met het laatste hebben SP'ers vaak meer moeite dan met het eerste. Pas nadat het leed is geschied, willen andere partijen nog wel eens het licht zien. Het leed bestaat in dit geval uit de teloorgang van een nationaal icoon, het verdwijnen van zo'n zesduizend banen en enkele tientallen miljarden euro's van de belastingbetaler die verloren dreigen te gaan. Ik heb het over de overname en opsplitsing van ABN Amro door het bankentrio Fortis, Royal Bank of Scotland en Banco Santander in 2007.

Hoe zat het ook alweer? Begin 2007 stuurt een sprinkhaanfonds met de sympathieke, maar misleidende naam The Children's Investment een brief naar het bestuur van ABN Amro. De activistische belegger eist dat de bank zich opsplijt of helemaal in de etalage zet. Het is de opmaat naar een overnamestrijd om ABN Amro, waaruit het bankentrio als winnaar

uit de bus komt. De ontmanteling van ABN Amro is een feit.

De SP vond en vindt dat dit nooit had mogen en hoeven gebeuren. Indien een bank wordt overgenomen, moet daar toestemming voor worden gevraagd aan De Nederlandsche Bank (DNB). Indien het om een grote bank gaat, zoals in dit geval, is ook toestemming van de minister nodig. De minister dient te toetsen of door de overname de financiële stabiliteit in het land niet in gevaar kan komen. Nu is het overnemen van een grote systeembank, zoals dat heet, al behoorlijk complex. Ongeveer tweederde van de fusies in de financiële sector mislukt. Het opsplitsen van een systeembank zoals het trio wilde, was nog nooit vertoond. Bovendien was de kredietcrisis in Amerika al losgebarsten. Reden genoeg om 'nee' te zeggen tegen deze zeer risicovolle operatie. Maar niet voor DNB en minister Bos. Uit angst om protectionistisch over te komen, werd het een 'ja'. Vreemd genoeg was de SP de enige partij die toen tegen de overname was. Alle andere partijen, behalve GroenLinks, wilden niet eens met Bos in debat over de overname, voordat hij een besluit had genomen.

Dan is het 10 mei 2010. De Parlementaire onderzoeksc commissie kredietcrisis, bestaande uit leden van alle partijen en geleid door SP'er Jan de Wit, presenteert haar rapport. De conclusies worden derhalve breed gedragen. Over de rol van DNB en de rol van Bos bij de overname is De Wit snoeihard. Bos heeft weloverwogen zijn rol zo klein mogelijk gemaakt. Hij kon zich daardoor verschuilen achter DNB en hoefde nauwelijks nog zelf te kijken naar de financiële stabiliteit. DNB maakte zich grote zorgen over de overname, maar dat heeft tot niets geleid. Bekend zijn de woorden van bankpresident Wellink dat als hij een

klein gaatje had gezien, hij nee had gezegd. Wat concludeert De Wit? DNB heeft drie concrete gaten niet aangepakt om 'nee' te zeggen. DNB heeft bij wijze van spreken zelf met plamuur de boel dicht staan smeren. Volgens De Wit hebben DNB en Bos bewust gekozen voor een werkwijze die nagenoeg altijd tot een 'ja' zou leiden.

Wij hadden het, helaas, weer eens bij het rechte eind in de zomer van 2007. De gevolgen van het handelen van Bos en Wellink zijn bekend. Fortis kon de overname niet aan en moest gered worden door de staat. Er staan ongeveer zesduizend banen op de tocht en inmiddels heeft de staat 28,5 miljard euro in de gecombineerde bank gestoken. Dat is veel, in vergelijking met de 9,3 miljard euro die de combinatie nu nog waard is volgens het Rijkshuishoudbboekje. Ik weet daarom nagenoeg zeker dat we die kleine 30 miljard euro nooit meer volledig terug gaan zien. Dat suggereert nu zelfs Gerrit Zalm, de huidige bestuursvoorzitter van ABN Amro. Een klein lichtpuntje is dat de meeste partijen het er nu over eens zijn dat de minister een grotere rol bij een bankovername moet hebben. Het is de vraag of dit niet te laat is, aangezien Europa inmiddels heeft voorgeschreven dat ministers van Financiën zich niet meer met overnames bemoeien. Ook op dit punt zullen we waarschijnlijk eerst ons gelijk moeten krijgen voordat er door de politiek echt ingegrepen gaat worden in dit soort belangrijke zaken.